

MASTER'S THESIS

Een eiland tussen traditie en modernisering; Goeree-Overflakkee in de periode 1950-1980

Kegge, M

Award date:
2022

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 20. Mar. 2025

Open Universiteit
www.ou.nl

Open Universiteit
Faculteit Cultuurwetenschappen
Masterscriptie Cultuurgeschiedenis (CM 9908)
Masterthesis Cultural History
Matthijs Kegge

Een eiland tussen traditie en modernisering; Goeree-Overflakkee in de periode 1950-1980
An island between tradition and modernization; Goeree-Overflakkee between 1950-1980

Colofon

Auteur: Matthijs Kegge

Adres: Waterweg 16, 3253XL Ouddorp

Studentnummer Open Universiteit 850120948

m.kegge@studie.ou.nl

Versie: 30-05-2022

Begeleider: dr. Janny Bloembergen-Lukkes

Examinator: dr. Frank inklaar

Foto op de omslag: Brochure Tentoonstelling Flakkee-uit zijn isolement uit 1964. (In eigen beheer)

Inhoudsopgave

	Inleiding: Een geïsoleerd eiland?	4
1	Theoretisch concept, periodisering en historiografische inbedding	6
	1.1 Probleemstelling en onderzoeksvragen	9
	1.2 Periodisering en afbakening	10
2	Theoretisch kader: Modernisering in de periode 1950-1980	11
3	Secularisatie	17
	3.1 Secularisatie in Nederland	20
	3.2 Secularisatie op Goeree-Overflakkee	26
4	Veranderende politieke verhoudingen in Nederland	28
	4.1 Het politieke landschap op Goeree-Overflakkee	37
5	De brug naar de overkant	44
6	De gouden delta en Plan 2000+	67
	Conclusie	76
	Bronnenlijst	
	Lijst met archiefstukken	82
	Literatuurlijst	83
	Afbeeldingen	84

Inleiding: Een geïsoleerd eiland?

‘De indruk die men van Flakkee verkrijgt is die van het eiland waar de last van het isolement zwaar drukt. Weliswaar kent het een aantal welvarende boeren maar daarnaast vindt men grote groepen van landarbeiders, middenstanders en industriearbeiders, wier positie weinig rooskleurig is.’¹

‘Door het isolement waarin men verkeerde is de beschaving en ontwikkeling steeds gering geweest. Pas in de laatste 50 jaar is hierin, onder invloed van betere communicatie en vooral onder invloed van het toenemende belang van de landbouw, enige verbetering gekomen. (...) Het percentage intellectuelen is zeer gering, de mensen zijn innerlijk bijna volkomen primitief gebleven.’²

Het beeld van Goeree-Overflakkee als een achtergebleven en geïsoleerd eiland ontstaat in de negentiende eeuw, toen het stelsel van verharde wegen en spoorwegen belangrijker werd ten opzichte van de waterwegen. Goeree-Overflakkee kon door haar geografische ligging en het ontbreken van deze landverbindingen niet in de vaart der volkeren mee komen. Zo werden in een artikel met de veelzeggende titel ‘Misdeelde streken’ uit 1897 Goeree en Overflakkee en Voorne-Putten genoemd als laatste twee gebieden die nog van de beschaving waren afgezonderd.³ In 1909 leek hier een einde aan te komen omdat de Rotterdamsche Tramwegmaatschappij (RTM) een tramlijn opende op Goeree-Overflakkee.⁴ Deze tramverbinding sloot aan op de reeds bestaande veerdiensten, die eveneens geëxploiteerd werden door de RTM. Ondanks het aanvankelijke optimisme bij de opening van de ‘eilandtram’ kwam er al snel kritiek op de dienstregeling, het materieel en de prijzen. De RTM, spottend omgedoopt in de Rotte Toestanden Maatschappij, bleek niet te kunnen voorzien in de behoefte van de bewoners van de Zuid-Hollandse periferie in een betere verbinding met het economische centrum van de regio; de Rotterdamse havens.

En ook in de naoorlogse periode bleef het idee van een geïsoleerd eiland bestaan: ‘In ons isolement ligt verlies’⁵ of ‘het isolement van onze eilanden beïnvloedt de welvaart zeer ongunstig’⁶ en ‘men moet niet vergeten dat het hier gaat om een eilandbevolking waarop het isolement zwaar drukt’⁷ om maar enkele krantenartikelen te citeren. In de periode 1953-1964 verschenen er in de belangrijkste lokale krant, het *Eilanden-Nieuws*, 223 artikelen over het isolement van het eiland. Een isolement dat door de eilandbewoners ten zeerste betreurd werd, maar door een gebrek aan financiële middelen niet zelfstandig doorbroken kon worden. Ook de overheid schoot niet te hulp om een einde te maken aan dit isolement, waardoor de economische en culturele achterstand deels van buitenaf in stand gehouden werd.

---

¹ Economisch-Technologisch Instituut Zuid-Holland, *Goeree- Overflakkee Sociaal Economisch Rapport* (Rotterdam 1950).

² Ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen, *Rapport Maatschappelijke verwildering der jeugd* Bronnenboek (Den Haag 1953) 139.

³ *Het vaderland*, 11-01-1897.

⁴ *Algemeen Handelsblad*, 30-04-1909.

⁵ *Eilanden-Nieuws*, 29-11-1952.

⁶ *Ibidem*, 28-08-1954.

⁷ *Ibidem*, 27-07-1955.

‘Door de geïsoleerde ligging heeft het eiland zijn eigen karakter behouden, doch daardoor is in bepaalde opzichten de economische ontwikkeling geremd. Dit treft temeer, omdat de afstanden tot b.v. Rotterdam, Breda en Vlissingen en Antwerpen hemelsbreed gemeten betrekkelijk kort zijn en in groter verband Randstad Holland, het Brabantse industriegebied en het dichtstbevolkte deel van België het eiland omringen.’⁸

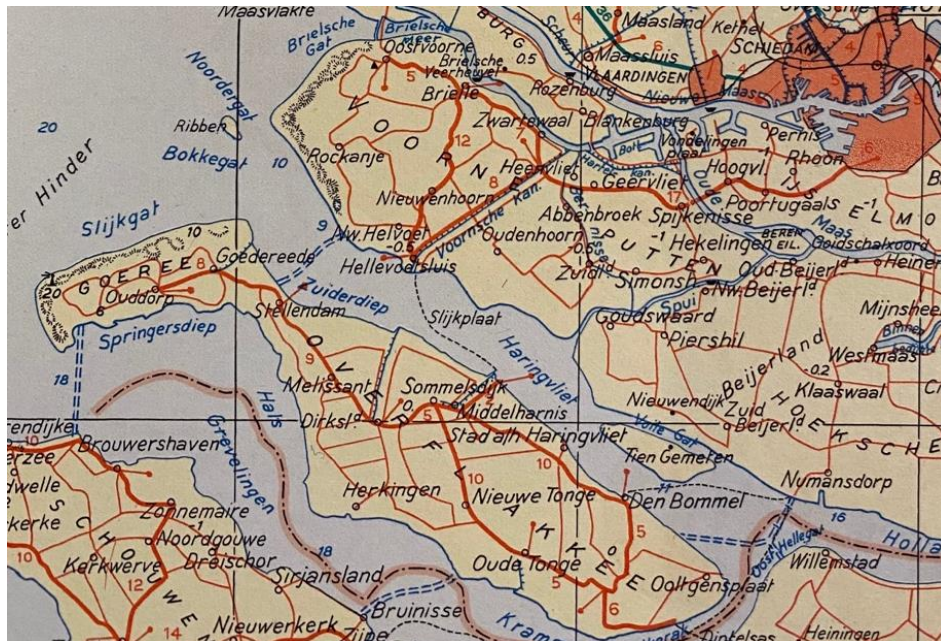
Economische achterstand en een eigen culturele identiteit werden in dit rapport uit 1958 met elkaar verbonden als twee kanten van dezelfde medaille. Mede door de slechte economische positie en de geïsoleerde ligging ontstond er op het eiland een sterke eigen identiteit. Een identiteit die sterk bepaald werd door de protestantschristelijke zuil die in grote mate het onderwijs, het verenigingsleven en de lokale politiek bepaalde op Goeree-Overflakkee. Het ontbreken van hoger onderwijs, gebrek aan contacten buiten het eiland en de sterke controle binnen de eigen zuil vormen de minder positieve aspecten van de vorming van deze eigen identiteit op het eiland. Met het streven naar de opheffing van het isolement en de zo felbegeerde economische vooruitgang ontstond ook de angst voor het verlies aan het eigene. Een logisch gevolg zou zijn dat door de opheffing van het isolement ook de eigen identiteit deels verloren zou gaan. Met name de zorg van de kerken om de jeugd te beschermen tegen de vermeende zedenverwildering die gepaard ging met de industrialisatie was groot.

---

⁸ Plancommissie Flakkee, *Goeree-Overflakkee in de branding* (Den Haag 1958) 6.

1 Theoretisch concept, periodisering en historiografische inbedding

De spanning tussen traditie en modernisering op het eiland Goeree-Overflakkee in de periode 1950-1980 vormt het onderwerp van deze masterscriptie cultuurgeschiedenis. Het eiland Goeree-Overflakkee is door velen lang gezien als een achtergebleven gebied waarbij modernisering op gespannen voet stond met de heersende traditionele en christelijke opvattingen. In deze scriptie beschrijf ik de uitkomst van mijn onderzoek van de vraag of dit beeld, dat veelal opduikt in de regionale geschiedschrijving over Goeree-Overflakkee als een achtergebleven eiland op nog geen dertig kilometer van de moderne metropool Rotterdam, recht doet aan de regionale historische werkelijkheid.

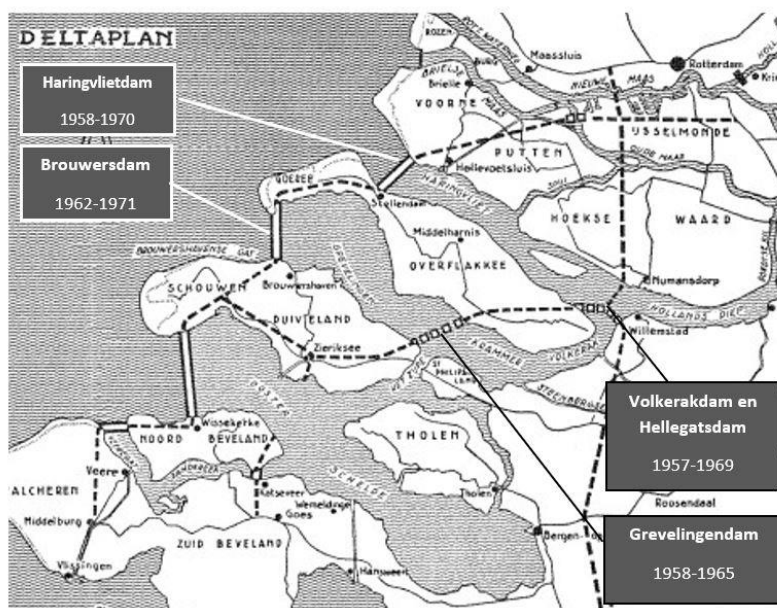
Afbeelding 1: Goeree-Overflakkee in 1960 (Bron: King-Atlas 1960)

In de onderstaande korte situatieschets beschrijf ik een aantal ontwikkelingen die voor een deel een verklaring geven voor dit beeld van een achtergebleven gebied of die dit beeld juist nuanceren. De gebeurtenissen in deze schets overschrijden soms de gestelde periodisering van dit onderzoek, maar om de historische continuïteit recht te doen is het van belang dat ze genoemd worden.

Dat het eiland als achtergebleven gebied gezien werd lijkt deels verklaarbaar vanuit twee rampzalige gebeurtenissen: de inundatie door de Duitse bezetter in 1944 en de watersnoodramp in 1953. In het voorjaar van 1944 lieten de Duitse bezetters een groot gedeelte van het eiland onder water zetten om een eventuele geallieerde aanval tegen te gaan. De gevolgen van deze watersnood waren ook na de bevrijding merkbaar: kostbare landbouwgrond was door het zoute water tijdelijk onbruikbaar geworden en boerderijen en landbouwmateriaal waren op grote schaal vernietigd. De moeizame wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog werd vervolgens tenietgedaan door de watersnoodramp van 1953. In het weekend van 31 januari en 1 februari 1953 werd Nederland getroffen door een grote watersnoodramp, die ook Goeree-Overflakkee zwaar trof. Op het eiland waren 490

slachtoffers te betreuen en ook de materiele schade was enorm.⁹ De combinatie van springtij, hoog water, noordwesterstorm en verzwakte dijken bleek rampzalig en met uitzondering van het duingebied van de kop van het eiland en het gebied binnen de oude ringdijk rond Dirksland was het hele eiland onder water komen te staan.

Na 'de ramp' was de schade op het eiland enorm en was men in grote mate aangewezen op noodhulp van buitenaf. De periode die hierop volgde was er een van versnelde modernisering, dankzij de grote steun vanwege 'de ramp' en de aanleg van de Deltawerken. Kort na de watersnoodramp van 1953 greep de landelijke overheid in en lanceerde het Deltaplan, dat Nederland in de toekomst voor dit soort rampen zou beschermen. De Deltacommissie presenteerde al in 1954 haar voorlopige plannen voor het afsluiten van de zeearmen. In de wateren rondom Goeree-Overflakkee stonden vier dammen geprojecteerd: de Brouwersdam, de Haringvlietdam en de Volkerakdam.

Afbeelding 2: Ontwerp van het Deltaplan uit 1958. (bron: Archief Rijkswaterstaat)

Door deze dammen zouden de zeearmen Haringvliet en Grevelingen niet langer in open verbinding met de Noordzee staan en kon het achterland beter beschermd worden tegen het water. In de periode 1956-1972 werden deze projecten van klein naar groot en van eenvoudig naar complex gerealiseerd. In deze plannen werden ook vaste oeververbindingen opgenomen naar Zeeland, de Hoeksche-Waard en Vorne-Putten. Betere verbindingen waren voor veel eilanders een lang gekoesterde wens. Al in 1936 was door de burgemeester van Middelharnis Ulbo J. Mijs een commissie opgericht die plannen voor een brug met het eiland Vorne-Putten had onderzocht.¹⁰ De brug zou een einde moeten maken aan de slechte economische positie van het eiland en zou ervoor moeten zorgen dat Goeree-Overflakkee aansluiting vond bij het moderne Rotterdam.

Deze lang gekoesterde wens ging in 1964 in vervulling met de opening van de Haringvlietbrug waardoor het eiland eindelijk ontsloten werd. In datzelfde jaar werd in Middelharnis de tentoonstelling FLUZI (Flakkee uit zijn isolement) georganiseerd, waarbij

⁹ A.D. Smits en H. Stuurman, *Goeree-Overflakkee 1940-1995* (Oud-Beijerland 1996) 67.

¹⁰ J.C. Both, *Flakkee uit zijn isolement*. https://www.goeree-overflakkee.nl/streekarchief/tijdvak-1950-heden/45257/item/opening-haringvlietbrug_133324.html (25-04-2020).

ondernemers en culturele- en maatschappelijke organisaties aan de buitenwereld lieten zien wat Goeree-Overflakkee hen te bieden had. De titel van de tentoonstellingscatalogus op het titelblad van deze scriptie is een voorbeeld van een hoopvol toekomstbeeld waarvan verwacht werd dat dit dankzij de brug snel gerealiseerd zou worden.

Afbeelding 3: Foto van het expositieterrein van de tentoonstelling FLUZI in 1964 (Bron Flakkee Nieuws¹¹)

¹¹ <https://flakkeenieuws.nl/nieuws/50-jaar-haringvlietbrug-1964-2014/6766> (29-05-2022).

1.1 Probleemstelling en onderzoeksvragen

De hoofdvraag in deze scriptie is de volgende:

- In hoeverre is de late modernisering op Goeree - Overflakkee mede te verklaren vanuit de opstelling van de lokale politieke partijen tussen 1950 en 1980 ten aanzien van de plannen bedoeld om het eiland uit haar isolement te trekken? In dit onderzoek wil ik me richten op twee casussen die een belangrijke rol spelen in de modernisering van het eiland: het Deltaplan en de komst van de Haringvlietbrug in 1964, en de plannen van het Rotterdamse havenbedrijf om uit te breiden in de 'Gouden delta' zoals vastgelegd werd in het *Plan 2000+*. De twee casussen hebben betrekking op de twee hoofdproblemen van Goeree-Overflakkee in de tweede helft van de twintigste eeuw: het ontbreken van een vaste oeververbinding en de beperkte werkgelegenheid op het eiland in de periode 1950-1980.

De deelvragen die uit deze hoofdvraag voortvloeien zijn de volgende:

1. Hoe verloopt getalsmatig de secularisatie op Goeree- Overflakkee in deze periode? Zijn hier afwijkende ontwikkelingen te herkennen ten opzichte van de landelijke patronen of is dit proces vergelijkbaar met de rest van Nederland? Zijn, zoals Kennedy stelt, tussen eind jaren vijftig en eind jaren zestig de grootste kerken en subculturen die zij representeerden haast onherkenbaar veranderd, of gebeurt dit op Goeree-Overflakkee pas later? ¹²
2. Hoe worden de twee kernproblemen van het eiland: de isolatie van de rest van Nederland en te krappe werkgelegenheid, vanuit de lokale politiek aangepakt en in hoeverre is er sprake van landelijke initiatieven. In hoeverre is er sprake van een passieve houding of zijn er wel degelijk lokale initiatieven om deze problemen aan te pakken.
3. In hoeverre hebben de lokale politici een rol kunnen spelen in de besluitvorming over de landelijke- en de boven regionale politieke plannen die consequenties hadden voor de inrichting van het gebied en de samenleving op Goeree-Overflakkee? De twee casussen (De haringvlietbrug en *Plan 2000+*) geven hier, volgens mij, inzicht in. De socioloog Schuyt en de architectuurhistoricus Taverne stellen dat er vooral geen blauwdruk van de naoorlogse modernisering van Nederland is ontworpen, maar dat dit compromis na compromis tot stand gekomen is. De vraag is dan vervolgens in hoeverre er bewijzen te vinden voor dergelijke compromissen die geïnitieerd werden door de lokale gemeentepolitiek, of door andere religieuze belangengroepen? Of is er juist sprake van protest tegen deze compromissen? Heeft de historicus James Kennedy gelijk en is de politieke rol van de kerk uitgespeeld en is religie ook op Goeree-Overflakkee geen dominant onderdeel meer van de samenleving?
4. Hoe zag het politieke landschap er op Goeree-Overflakkee uit in de periode 1950-1980? Het is van belang om in kaart te brengen hoe de lokale politiek verhoudingen zich ontwikkeld hebben in deze periode. Is er inderdaad sprake van een religieus overwicht in de gemeentelijke politiek in deze periode of ligt dit genuanceerder. Daarnaast moeten de hoofdrolspelers in kaart gebracht worden. Welke gemeenteraadsleden of wethouders vertegenwoordigen welke politieke partijen en welke standpunten nemen zij in ten opzichte van de twee casussen? Is het standpunt van de verschillende politieke partijen behoudend

---

¹² James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 121.

of juist progressief te noemen en in hoeverre is het verband te leggen tussen een de conservatieve standpunten en een eventuele religieuze achtergrond, of ontbreekt deze relatie en zijn de behoudende of progressieve standpunten niet gekoppeld aan religie.

1.2 Afbakening

De geografische afbakening lijkt een logische: het gaat over het eiland Goeree-Overflakkee, maar dit Zuid-Hollandse eiland ontwikkelt zich niet als autonome entiteit maar in relatie met anderen. In deze relatie speelt de 'overkant' een belangrijke rol. Met de overkant wordt in dit onderzoek specifiek Voorne-Putten en het aangrenzende Rijnmondgebied bedoeld. Goeree-Overflakkee wordt vaak ten onrechte tot Zeeland gerekend, maar hoort niet alleen geografisch tot de provincie Zuid-Holland. Ook in economisch en cultureel opzicht is de relatie met Rotterdam van groter belang dan de relatie met het Zeeuwse achterland. De landelijke ontwikkelingen vormen een belangrijk ijkpunt om te kunnen meten of Goeree-Overflakkee afwijkt van de landelijke trend of niet.

Het is in dit kader niet mogelijk om een volledig overzicht te geven van alle ontwikkelingen met betrekking tot de modernisering van Goeree-Overflakkee binnen de kaders van dit onderzoek. Daarom wil ik me beperken tot de twee problemen waar het eiland in de twintigste eeuw mee worstelde: de grote werkeloosheid en het isolement van het eiland. Nu zijn deze twee problemen en de oplossingen ervoor niet scherp afgebakend, maar ze geven wel een duidelijke richting aan het onderzoek dat zich toespitst op de twee casussen: de opheffing van de geïsoleerde positie van het eiland door de komst van de vaste oeververbindingen en de expansie van de Rotterdamse haven naar de 'Gouden delta' in het *Plan 2000+*.

Als afbakening in tijd is als startpunt gekozen voor de periode vlak voor de watersnoodramp in 1953. De ontwikkelingen die na de watersnoodramp in gang zijn gezet hebben gezorgd voor een versnelde modernisering van het eiland. Een belangrijk ijkpunt is vervolgens de opening van de Haringvlietbrug in 1964 en de opening van de Haringvlietdam in 1971 vormt een ander markeringspunt in deze ontwikkeling. Een van de meetbare elementen om vast te kunnen stellen of er veranderingen op het sociaal-politiek vlak op zijn getreden in de samenleving vormen na de ontsluiting van het eiland, de gemeenteraadsverkiezingen. Een vergelijking van de zetelverdeling in de periode 1953-1964 met de periode 1964-1980 zou kunnen wijzen op een veranderend stemgedrag waarbij de toenemende secularisatie een factor van belang is in de modernisering van Goeree-Overflakkee. De gemeenteraadsverkiezing in 1980 vormt het eindpunt van dit onderzoek omdat de periode van optimistische welvaartsgroei definitief over is.

2 Theoretisch kader: Modernisering in de periode 1950-1980

De begrippen modernisering en traditie worden vaak als elkaars tegenpolen gezien, maar beide concepten blijken zelden eenduidig te zijn en sluiten elkaar niet altijd uit.

Modernisering en industrialisering vormden van oudsher de twee kernbegrippen in het vooruitgangdenken, terwijl traditie en het vasthouden aan de regionale identiteit juist gezien werden als tegengesteld aan het proces van modernisering. De historicus Bloembergen-Lukkes stelt dat deze tegenstelling in de literatuur vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw al genuanceerd wordt en stelt dat modernisering over het algemeen gezien wordt als breuk met het verleden, maar waaraan nooit een eenvoudig lineair model aan ten grondslag blijkt te liggen en waarvoor vooruitgang niet langer als een passende term wordt beschouwd. De blijvende kracht van het concept modernisering is dat in de analyse van de gebeurtenissen aan de hand van dit concept gekeken moet worden naar de samenhang van een complex aantal processen.¹³

Wat betreft de gekozen periodisering, Schuyt en Taverne hebben het in de inleiding van *Welvaart in zwart-wit* over een mijnenveld tussen de aanhangers van respectievelijk de jaren vijftig of de jaren zestig als dominante factor in de cultuurgeschiedenis in de periode 1945-1973. De aanhangers van het idee van 'de lange jaren vijftig', waarbij de periode 1917-1967 gezien wordt als één tijdperk waarin orde en stabiliteit heersten, wijzen op continue processen als de verzuilde samenleving en de pacificatiepolitiek. Het andere kamp wijst juist naar de fundamentele omslag die in de jaren zestig plaatsvond waarin de verzuilingsmentaliteit werd ondermijnd en er een nieuwe individuelere samenleving ontstond. Weer anderen zien juist meer in de kraamkamerthese, waarbij er in de jaren vijftig een stille revolutie plaatsvond op mentaal gebied die pas zichtbaar werd in de jaren zestig.¹⁴ Zonder in een oeverloze periodiseringsdiscussie terecht te komen is het aannemelijk dat de kraamkamerthese door de historici Luykx en Slot enigszins wordt genuanceerd door het zwart-wit beeld van de gezapige jaren vijftig tegenover de revolutionaire jaren zestig door meer nadruk te leggen op de continuïteit van eerder ingezette historische processen.¹⁵

Als Abelshausers lange jaren vijftig vanuit een strikt economische invalshoek bekeken wordt, is zijn idee dat vanaf 1945 er een lange aaneengesloten periode was met een ongekende groei in West-Europa, verdedigbaar. Die economische groei stagneert in 1973 en volgens Van Zanden markeert dit jaar het moment waarop in Nederland de fundamentele van de verzuilingsmentaliteit worden aangetast en dat de burger als gevolg van economische factoren gedwongen werd om voor zichzelf op te komen.¹⁶ Hiermee komt de historische breuk niet zozeer in de jaren zestig te liggen, maar aan het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw.

Schuyt en Taverne stellen dat de socioculturele veranderingen in de periode 1945-1973 plaatsvonden vaak worden aangeduid met de term modernisering in de betekenis van een 'paraplu-begrip'. De term modernisering overkoepelt in die betekenis een groot aantal processen die kenmerkend zijn voor veranderingen die in westerse samenlevingen hebben

---

¹³ Janny Bloembergen-Lukkes, *Paradoxe modernisering: Ede 1945-1995 Groot geworden, herkenbaar gebleven* (Hilversum 2015) 21.

¹⁴ Paul Luykx en Pim Slot, *Een Stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997).

¹⁵ Luykx en Slot, *Een Stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*, 8.

¹⁶ C.J.M. Schuyt en Ed Taverne, *1950, Welvaart in Zwart-wit* (Den Haag 2000) 24.

plaatsgevonden, aldus Maarten van Bottenburg.¹⁷ Hij noemt industrialisering, vervreemding, bureaucratisering, rationalisering, civilisering, individualisering en statenvorming als aspecten van de gehele transformatie van de westerse samenlevingen in de afgelopen eeuwen. Opvallend is het ontbreken van het aspect van de secularisering in deze opsomming omdat het verlaten van, of het anders beleven van, het geloof een van de meest opvallende maatschappelijke veranderingen in de twintigste eeuw in Europa vormt. In de woorden van de Belgische filosoof De Dijn: 'De moderne tijd dacht, in zijn diverse utopieën het weefsel van het mystiek lichaam achter zich te kunnen laten dankzij een bewuste en rationele planning van de menselijke behoeften'.¹⁸ De Dijns uitspraak legt de nadruk op de rationalisering van het dagelijks leven, waardoor er minder behoefte bleek aan een religieuze inmenging van het idee van het maakbare leven. Modernisering en secularisatie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, maar de relatie tussen de twee is niet altijd even duidelijk aan te tonen. In de laatste versie van *God in Nederland* wordt in de inleiding verwezen naar *Een seculiere tijd* van de Canadese filosoof Taylor. Hij stelt dat de verwevenheid tussen religie en samenleving in het westen getransformeerd is en dat religie niet langer tot het publieke domein behoren, maar tot het particuliere domein.

Modernisering is derhalve een paraplu-term met een grote gelaagdheid aan betekenissen. Schuyt en Taverne noemen de vernieuwing binnen de industrie, de doorbraak van de moderne consumptiecultuur, de radicale herindeling van het platteland en de stad en de woning als belangrijke aspecten van modernisering, maar andere auteurs leggen de nadruk op andere aspecten, zoals: het generatieconflict, economische groei, uitbreiding van de sociale zekerheid, politieke vernieuwing en radicalisme, ontzuiling, ontkerkelijking, de opkomst van de massacultuur, opkomst van een jongerencultuur, grotere seksuele vrijheid.¹⁹ Weer anderen leggen de nadruk op de vraag of deze radicale veranderingen in de maatschappij het gevolg zijn van een bottom-up proces, waar bij veranderingen ingezet werden door een mentaliteitsverandering onder de burgers, of dat die processen veel meer van bovenaf gestuurd werden door de bestuurlijke elite, die ging twifelen aan de houdbaarheid of de wenselijkheid van de oude wegen en besloten om de nodige vernieuwingen door te voeren.²⁰

Ulrich Beck kent twee fases in het moderniseringsproces: de 'Erste Moderne' en de 'Zweite Moderne'. De eerste fase van de 'Erste Moderne' is het paradigma van simpele modernisering.²¹ Door middel van een proces van industrialisatie en modernisering ontstaat er een grotere welvaart in de samenleving, waardoor het ontwikkelingsniveau van de samenleving toe zal nemen. Maar Beck signaleert ook dat hierdoor veranderingen op maatschappelijk vlak zullen ontstaan zoals een verandering in levensstijl en visie. Ook voor de politieke participatie en hoe er tegen begrippen als kennis en waarheid aangekeken worden zijn er gevolgen die door het moderniseringsproces op gang gebracht worden. De 'Erste Moderne' is te koppelen aan het tijdvak dat loopt tot ongeveer 1960. Hierna ontstaan er scheurtjes in het idee van de klassieke modernisering en worden burgers en bestuurders zich meer en meer bewust van de problemen die het simpele moderniseringsproces met zich

---

¹⁷ Maarten van Bottenburg, 'Hoe recent is modern? Over de herkomst van 'modern', 'moderniteit' en 'modernisering' en het gebruik ervan in de sociologie', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 17 (1990) 1-18.

¹⁸ Herman De Dijn, *Hoe overleven we de vrijheid. Modernisme, postmodernisme en het mystiek lichaam* (Kapellen-Kampen 1993) 11.

¹⁹ Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam-Antwerpen 1997).

²⁰ James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*. (Amsterdam 1995) 9.

²¹ Ulrich Beck, *Risk Society* (Londen 1992) 4.

mee brengt. Beck noemt deze 'Zweite Moderne' reflexief van aard omdat burgers en overheid vanwege de problematisering van het moderniseringsconcept, al dan niet noodgedwongen, met elkaar in gesprek moesten gaan. Becks reflexieve modernisering komt voort uit zorgen over het klimaat. Ongelimiteerde groei van de industrie brengt risico's met zich mee voor mens en milieu. De term 'Risikogesellschaft' gaat over de westerse maatschappij in het postindustriële tijdperk, waarbij het geloof in de simpele modernisering onder druk komt te staan.

Becks reflexieve modernisering wordt door Davids gekoppeld aan een begrip dat afkomstig is uit de techniekgeschiedenis. Daar wordt het moderniseringsproces in drie fases gedeeld: betwiste modernisering, beheerste modernisering en reflexieve modernisering. De laatste twee fases komen voor een groot gedeelte overeen met Becks 'Erste' en 'Zweite moderne'. De eerste fase, de betwiste modernisering, gaat in de techniekgeschiedenis vooraf aan beheerste modernisering en heeft als belangrijkste kenmerk dat er keuzes gemaakt moeten worden in wat de meest bruikbare technologie is, voordat die technologie leidend wordt in de fase van de beheerste modernisering. Davids noemt deze betwiste modernisering als een breder transformatieproces waarin actoren hun eigen lot kunnen bepalen door discussie en overleg in plaats van het van bovenaf gestuurde proces.²² De eerste fase van de geschiedenis van de brug lijkt in dit geval overeen te komen met Davids opvatting van betwiste modernisering.

Schuyt en Taverne stellen in ieder geval vast dat de modernisering van Nederland niet als één *grand-project* ontworpen is, maar eerder stukje voor stukje, compromis na compromis en zelden zonder weerstand plaatsgevonden heeft.²³ De term betwiste modernisering lijkt dan ook verder te strekken dan alleen de techniekgeschiedenis. In het eerste deel van *Welvaart in zwart-wit* met de titel 'Paradijs van onbegrensde economische groei' wordt een praktijkvoorbeeld van een betwiste modernisering genoemd, die ook voor deze studie relevant is: De uitbreiding van de Rotterdamse havens na de Tweede Wereldoorlog verliep aanvankelijk zonder al te veel weerstand. De aanleg van de Botlekhavens in de periode 1947-1960 kon aanvankelijk rekenen op zowel de steun van de ondernemers als van de publieke opinie, maar gaandeweg is er sprake van afbrokkelende steun.²⁴ De economische groei zoals die werd verdedigd door Burgemeester Thomassen en zijn loyale gemeenteraad kwam onder druk te staan vanwege de toenemende zorgen over de aantasting van het leefmilieu en het gebrek aan recreatiemogelijkheden om even te kunnen ontsnappen aan de knellende groei van de industrie. In het bovenstaande voorbeeld komen drie vormen van modernisering aan bod, die in *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* van elkaar onderscheiden worden. De eerste fase valt onder de term beheerste modernisering, waarbij het geloof in de maakbare samenleving centraal staat. De tweede opvatting over modernisering is de betwiste modernisering, waarbij het niet-lineaire model centraal staat. Dit begrip komt voort uit de discipline van de techniekgeschiedenis en gaat uit van het idee dat er bij de technologische ontwikkelingen die het moderniseringsproces sturen telkens keuzes gemaakt moeten worden tussen technische mogelijkheden en maatschappelijke wensen, doelen en implicaties.²⁵ Een derde vorm van modernisering is

---

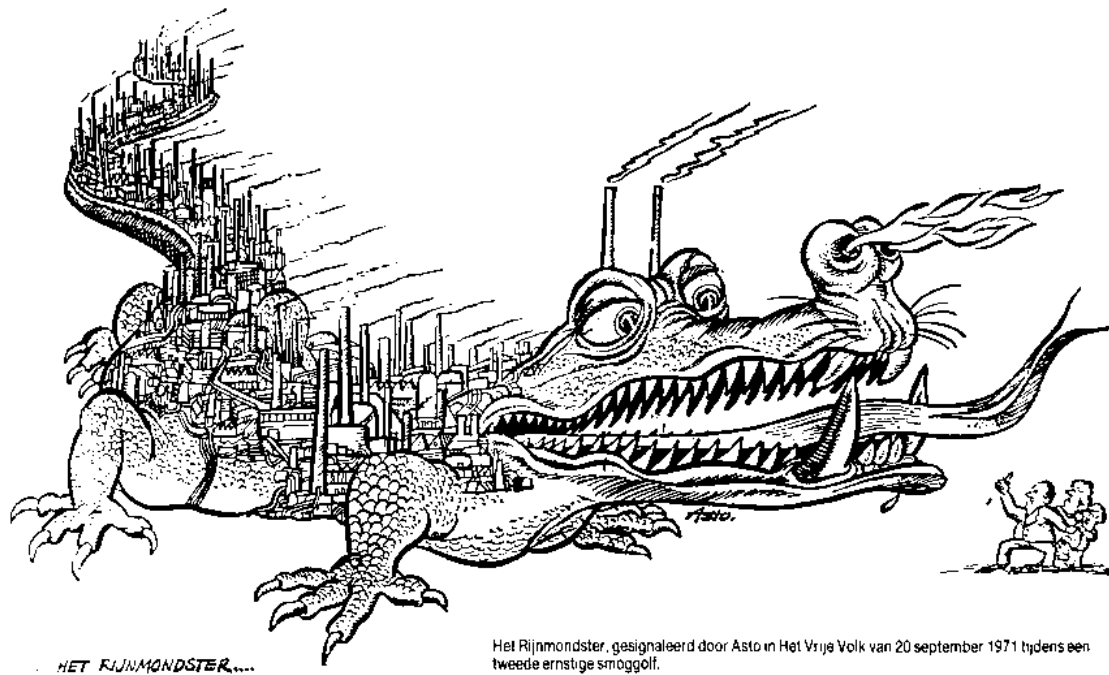
²² Karel Davids, 'Keuze en patronen in de techniekgeschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw' in BMGN 20 (2005) 51-99.

²³ Schuyt en Taverne, 1950, *Welvaart in Zwart-wit*, 24.

²⁴ Remelie van Elden, *Touwtrekken op het Stadhuis. De rol van het ambtelijk topkader op de besluitvorming van het plan 2000+* (Masterscriptie Erasmusuniversiteit, Rotterdam 2012). <https://adoc.pub/touwtrekken-op-het-stadhuys.html> (12-10-2021).

²⁵ Bloembergen-Lukkes, *Paradoxe modernisering*, 29.

vervolgens de reflexieve modernisering, waarbij er voor de paradox tussen marktwerking en maatschappelijke belangen en een verantwoorde omgang met het milieu een omgangsvorm gevonden moet worden. In het proces van reflexieve modernisering worden niet alleen de negatieve effecten van moderniseringsprocessen gecorrigeerd, maar er wordt tijdens het proces rekening gehouden met andere belangen dan louter de economische groei.²⁶

Afbeelding 4. Een spotprent uit 1971 over de tweede smoggolf in het Rijnmondgebied. Afbeelding overgenomen uit: Kees Boenders *Milieuoprotest in Rijnmond*.²⁷

²⁶ Bloembergen-Lukkes, *Paradoxe modernisering*, 31.

²⁷ Kees Boender, *Milieuoprotest in Rijnmond. Sociologische analyse van milieusolidariteit onder elites en publiek*. (Proefschrift Erasmusuniversiteit, Rotterdam 1985).

Het onderwerp van deze scriptie gaat over het moderniseringsproces in de jaren 1950-1980 op het eiland Goeree-Overflakkee, waarbij zowel de compromissen en de weerstand tegen de modernisering een belangrijke rol spelen. Zoals hierboven gesteld worden twee casussen besproken die het al dan niet betwiste moderniseringsproces illustreren: de eerste gaat over de vaste oeververbindingen die gerealiseerd werden dankzij het Deltaplan en de tweede over *Plan 2000+*, waarbij de Rotterdamse haven uitgebreid zou worden in de richting van Goeree-Overflakkee en zowel Voorne Putten en Goeree-Overflakkee onderdeel zouden worden van het havengebied.

Bloembergen-Lukkes noemt in haar studie over de ontwikkeling van Ede onder andere de moderniseringstheorie van Hans Ulrich Wehler. In zijn *Modernisierungstheorie und Geschichte* stelt hij dat de scheidslijn tussen traditioneel en modern nooit scherp te trekken valt. De veronderstelde scheidslijn tussen agrarisch als traditioneel en modern en industrieel hoeft niet per definitie samen te vallen.²⁸ Bloembergen-Lukkes verwijst ook naar het werk van Ingelhart en Baker. De laatstgenoemde auteurs herkennen twee scholen in de moderniseringstheorie. In de eerste plaats is er een groep die ervanuit gaat dat economische ontwikkeling automatisch verandering van normen en waarden met zich meebrengt en er is een groep historici die stelt dat het normatieve kader juist bepalend is voor de economische ontwikkeling van een bepaald gebied.²⁹ De eerste groep neemt economische progressie als motor voor culturele verandering. In een ontwikkelde industriële samenleving is behoefte aan beter geschoolde arbeiders en door dit hogere scholingsniveau en de verbeterde economische positie van deze groep vindt er een sociale omwenteling plaats, die zal leiden tot het verdwijnen van traditionele waarden en normen. De tweede groep wetenschappers, - Ingelhart en Baker noemen Paul DiMaggio's *Culture and Economy* als grondlegger van deze school-, gaat er juist vanuit dat deze normen en waarden relatief los staan van economische ontwikkelingen. Zij gaan ervanuit dat ook deze traditionele waarden een rol spelen in het proces van culturele verandering.³⁰ Hierdoor zijn er regionale verschillen mogelijk binnen een beperkt geografisch gebied.

Net als Ede wordt Goeree-Overflakkee gerekend tot de Bible-belt en kent het eiland een grote groep orthodox-protestanten. Mijn verwachting is dat deze groep een belangrijke rol heeft gespeeld in het sturen van het moderniseringsproces van Goeree-Overflakkee. Kennedy typeert de rol van de Gereformeerde kerk aan het begin van de jaren vijftig als niet overheersend in het publieke leven en naar binnen gekeerd.³¹ Aan het einde van de jaren vijftig kwam de kerk tot de conclusie dat ze niet langer een passief toeschouwer mocht zijn en ging zij op zoek naar een actieve rol in een veranderende maatschappij. Schuyt en Taverne wijzen op een optredend fenomeen en noemen de secularisering een van de als spectaculair of dramatisch ervaren veranderingen in de Nederlandse samenleving.³² Een proces dat al eerder begonnen was, maar dat voor Nederland als geheel een sterke versnelling laat zien in de periode 1948-1975 en hand in hand gaat met ontzuiling. Door de ontzuiling werd de verstrengeling tussen politiek en religie zwakker, aldus Schuyt en Taverne.³³ Kennedy wijst in dit geval op de complexiteit van de Nederlandse secularisatie, waarbij ontkerkelijking niet per definitie betekent dat er ook massaal buiten de

---

²⁸ Bloembergen-Lukkes, *Paradoxe modernisering*, 21.

²⁹ Ronald Ingelhart en Wayne E. Baker, 'Modernization, cultural change and the persistence of traditional values' in *American Sociological Review* 65,1 (2000) 19-33.

³⁰ Ingelhart en Baker, 'Modernization, cultural change and the persistence of traditional values', 24.

³¹ Kennedy, *Stad op een berg. De publieke rol van protestantse kerken* (Zoetermeer 2010) 52.

³² Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 355.

³³ Ibidem.

oorspronkelijke zuil gestemd werd. En ondanks de verhuizing van het centrum naar de marge van de samenleving van de Nederlandse kerken betekent dit volgens hem niet dat de inbreng in het publieke leven volledig afgeschreven moet worden.³⁴ Ik verwacht dat Kennedys opmerking zeker op mijn onderzoeksgebied van toepassing zal zijn, omdat de orthodox-protestantse gemeenschap op Goeree-Overflakkee een sterke verbinding is met de lokale politiek.

---

³⁴ Kennedy, *Stad op een berg*, 33.

3 Secularisatie

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal of het secularisatieproces op Goeree-Overflakkee in de pas loopt met de landelijke ontwikkelingen of dat er sprake is van significante afwijkingen. Welke rol speelt religie in het moderniseringsproces op het eiland? Een relevante vraag, want Goeree-Overflakkee wordt immers beschouwd als onderdeel van de 'bible belt'. In hoeverre is na de doorbraak van het isolement door de opening van de Haringvlietbrug in 1964 de secularisatie ook hier in een stroomversnelling terecht gekomen door toename van contacten met andersdenkenden, of is dat effect beperkt gebleven? Dat de komst van een vaste oeververbinding gevolgen zou hebben voor de religieuze verhoudingen is een van de hypothesen in dit onderzoek. De relatie tussen ontkerkelijking en invloeden van buitenaf door pendelaars en toeristen was al langer een zorg voor de kerken gezien de brief die namens de gezamenlijke kerken op het eiland in het kerkblad *De Zaaier* verscheen in 1957:

'Ondergetekenden (...) zijn ernstig verontrust over de situatie, die heerst op de Veerboten van de R.T.M. bij het vervoer van pendelarbeiders van en naar ons eiland. De daar heersende toestanden, zowel t.a.v. de gesprekken als de omgang tussen de sexen zijn van dien aard, dat zij de toets van het toelaatbare niet kunnen doorstaan'.³⁵

En in een artikel in *Eilanden Nieuws* werd in 1962 nog opgelucht geconstateerd dat de ontkerkelijking mee leek te vallen.³⁶ Maar het aantal mensen zonder kerkelijke gezindte op het eiland steeg in de periode 1960 -1971 toch aanzienlijk: van 2,38 procent in 1960 naar 7 procent van de bevolking in 1971 volgens de gegevens van het landelijk bevolkingsonderzoek.³⁷

De belangrijkste bronnen in dit hoofdstuk vormen de volkstellingen van na de Tweede Wereldoorlog. In deze landelijke onderzoeken naar de samenstellingen en groei van de Nederlandse bevolking werd ook de religieuze gezindte in kaart gebracht. Deze gegevens geven een goed inzicht in het aantal volgelingen per kerkgenootschap per gemeente. Aan de hand van de gegevens van de volkstellingen van 1947, 1960 en de laatste centrale volkstelling van 1971 is er een algemene landelijke trend zichtbaar die op een versnelde secularisatie in Nederland wijst in deze periode.

Er zijn ook een aantal kanttekeningen te plaatsen bij gebruik van dit bronnenmateriaal. De Nederlandse geograaf Hans Knippenberg noemt in *De religieuze kaart van Nederland* een aantal moeilijkheden die optreden bij het interpreteren van de uitkomsten van de volkstellingen.³⁸ Hij staat stil bij drie begrippen die nauw verweven zijn met concept van secularisatie en waarbij hij een onderscheid maakt tussen kerkelijkheid, kerksheid en gelovigheid. Het eerste begrip gaat over het behoren tot een bepaald kerkgenootschap in de ruimere zin, kerksheid gaat over het daadwerkelijk bezoeken van de kerkdienst en het begrip gelovigheid kan ook los staan van een kerkelijke organisatie. Het gaat in deze volkstellingen dus om een subjectieve uitspraak over het behoren tot een bepaalde kerkelijke of godsdienstige groepering en niet om de meer objectieve ledenaantallen van een bepaald kerkgenootschap, aldus Knippenberg. Daarnaast noemt hij

³⁵ P.E. Kraemer en H. de Tombe, *Goeree-Overflakkee het vertekende eiland* (Den Haag 1961) 50.

³⁶ *Eilanden-Nieuws*, 20 februari 1962.

³⁷ <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/VT1971A3/index.html> (09-02-2021).

³⁸ Hans Knippenberg, *De Religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. (Assen/ Maastricht 1992) 1-8.

de moeilijkheid om de achtergronden van deze per regio uiteenlopende demografische- en culturele verschillen tussen de verschillende kerkgenootschappen te duiden, omdat ze onderdeel zijn van een groter en uiterst complex geheel van culturele, economische, sociale en geografische factoren.³⁹ Kortom de gegevens uit de volkstellingen vormen een bruikbare indicatie van het secularisatieproces, maar moeten worden aangevuld met de meer objectieve cijfers van de kerkgenootschappen over het aantal kerkelijke leden om een completer en preciezer beeld te kunnen geven van de secularisatie in het onderzochte gebied.

In het rapport *Secularisatie in Nederland* uitgevoerd door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) komt de opvatting van de theoloog A.J. Nijk aan bod. Nijk ziet secularisering als een met waarden geladen complex en weinig precies begrip waarin altijd twee maatschappelijke sectoren een rol van belang spelen: het godsdienstige en het profane. Secularisatie heeft te maken met het losmaken van het godsdienstige element en de verplaatsing naar het profane.⁴⁰ Aanvankelijk ging het om de overdracht van kerkelijke soevereiniteit over bepaalde territoria en kerkelijke eigendomsrechten aan de staat, maar in de negentiende eeuw krijgt het begrip een meer cultuurpolitieke betekenis. Die betekenis komt overeen met het idee dat mensen zeer goed kunnen leven zonder de bevoogding van kerk en godsdienst, hetgeen dus niet per se wil zeggen dat mensen niet langer in god geloven, maar dit geloof op een individuele manier willen beleven zonder de inmenging van de kerk, of in breder verband binnen de levensbeschouwelijke zuil waartoe men behoorde, in hun leven. Deze cultuurpolitieke betekenis is van belang in de beantwoording van de vraag naar het politieke landschap op Goeree-Overflakkee in de te onderzoeken periode.

Bij het gebruik van volkstellingen als bronnenmateriaal moet ook rekening gehouden worden met het volgende. Naast het feit dat er over de periode na 1971 geen volkstellingen meer gehouden zijn en dat alleen de ledenaantallen van de verschillende kerken een indicatie kunnen geven over de periode na 1971, is ook het cijfermateriaal uit de volkstellingen niet helemaal onderling goed vergelijkbaar door een veranderend inzicht over de te stellen vragen en de rubrieken waarin de antwoorden werden verzameld. Zo werd in de volkstelling van 1960 een onderscheid gemaakt tussen de verschillende gereformeerde kerken, zoals de Gereformeerde kerk, de Christelijk gereformeerde kerk, de Gereformeerde gemeenten en de Oudgereformeerde kerk. In de volkstelling van 1971 is dit onderscheid verdwenen en worden de verschillende gereformeerde kerken samengevoegd in een kolom.

Toch is dit onderscheid voor Goeree-Overflakkee van belang, omdat er een vertekend beeld ontstaat tussen het aantal gereformeerden die binnen de NHK-kerken en het aantal gereformeerden die tot de andere gereformeerde kerkgenootschappen gerekend kunnen worden. Ik heb voor mijn overzicht van het aantal lidmaten van de kerken op Goeree-Overflakkee ook de verschillende gereformeerde kerkgenootschappen voor de verschillende peildata bij elkaar moeten voegen om zo tot een vergelijkbaar gegeven te kunnen komen. In 1994 verscheen de publicatie van het SCP *Secularisatie in Nederland 1966-1991*.⁴¹ Deze publicatie is gebruikt om de gegevens uit de volkstellingen aan te vullen zodat voor de gehele onderzoeksperiode een overzicht opgesteld kan worden van de religieuze verhoudingen op Goeree-Overflakkee.

---

³⁹ Knippenberg, *De Religieuze kaart van Nederland*, 5.

⁴⁰ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Secularisatie in Nederland 1966-1991*. (Rijswijk 1994) 10.

⁴¹ Ibidem.

De auteurs van het SCP-rapport Becker en Vink noemen het onderscheid in drie niveaus van secularisatie van de socioloog K. Dobbelaere. Hij onderscheidt een secularisatie op macroniveau, waarbij het gaat om de verzelfstandiging van instituties, waarbij de overkoepelende zeggenschap van kerk en godsdienst wordt verworpen. Op mesoniveau gaat het om het aanpassen van de leer en kerkelijke reglementen aan de cultuur van de omringende samenleving. Op dit niveau heeft secularisering betrekking op de modernisering of verwereldlijking van de maatschappij. Op microniveau is er van secularisering sprake als het individuele bewustzijn verandert wanneer het sacrale verloren gaat. De auteurs hebben het in dit geval ook over deconfessionalisering. Samenvattend stellen de auteurs van het SCP-rapport dat in de afgelopen periode de buitenkerkelijkheid sterk was toegenomen, de frequentie van de kerkgang was gedaald en de aanhang voor een aantal christelijke leerstellingen was verminderd.⁴² Niet omdat mensen overstapten naar een andere kerk, vanwege een gemengd huwelijk, betere carrièrekansen of over een intern conflict over een bepaalde leerstelling, maar omdat men niet langer geloofde, of het geloof juist op een individuele manier invulling wilden geven. De beweegredenen om de kerk te verlaten waren dus divers, maar vaak wordt aangenomen dat de modernisering van de samenleving traditionele geloofsvoorstellingen ongeloofwaardig hebben gemaakt.⁴³ Het verbreden van de eigen horizon werd ook steeds gemakkelijker, zeker na 1959 toen de loonpolitiek werd losgelaten en allerhande consumptieartikelen bereikbaar werden voor de gewone man. Televisies, auto's radio's en grammofoonspelers werden gewoonged onder de Nederlandse bevolking. De impact van de tv kan volgens de historicus Righart niet onderschat worden: 'Daarmee sloeg de televisie de toch al poreuze tussenwanden van het verzuilde huis dat Nederland was, in een klap weg.'⁴⁴

Ondanks de verzuilde opzet en de grote aandacht voor de hogere cultuur en stichtelijkheid bevatte de thuisbioscoop een tikkende tijdbom. Kennedy legt de nadruk voor de versnelde secularisatie bij het toenemende professionalisme. Hij stelt dat psychologen, sociologen, maatschappelijk werkers, bestuurders, technici, journalisten en wetenschappers de taak hadden overgenomen van geestelijken en politici.⁴⁵ En dat deze 'young professionals' zich meer verantwoordelijk voelden voor de uitoefening van hun beroep dan voor de zuil gebonden oude ideologie. De twee bovenstaande ontwikkelingen zijn externe factoren die het secularisatieproces beïnvloed hebben, maar er zijn ook ontwikkelingen vanuit de kerken zelf die ervoor zorgden dat gelovigen zich niet meer thuis voelden bij de kerk. Schuyt en Taverne noemen de botsing tussen de strenge kerkelijke normen en de nieuwe wereldse waarden, zoals vrijheid, gelijkheid en democratische legitimatie als aanjager van de secularisatie in Nederland, maar waarschuwen voor overhaaste conclusies. Oorzaak en gevolg kunnen moeilijk worden aangegeven, ze hebben er allemaal wel iets mee te maken, maar het hoe en waarom is vaak niet duidelijk aan te wijzen.⁴⁶

---

⁴² SCP, *Secularisatie in Nederland 1966-1991*, 10.

⁴³ Peter van Rooden, 'Oral History en het vreemde sterven van het Nederlands christendom' in *BMGN- Low Countries Historical Review* 119 (2004) 524-551.

⁴⁴ Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. (Amsterdam 1997) 107.

⁴⁵ Kennedy, *Nieuw Babylon*, 106.

⁴⁶ Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 356.

3.1 Secularisatie in Nederland

Na de methodologische vragen over het te gebruiken bronnenmateriaal wil ik in deze paragraaf aandacht besteden aan de historiografie van het secularisatieproces in Nederland. Veel historici hebben aandacht besteed aan de modernisering in de tweede helft van de twintigste eeuw en specifiek aan het onderwerp van de secularisatie. Het is in dit kader onmogelijk om een volledig overzicht te geven van de historiografie van het begrip secularisatie. Ik beperk me in het onderstaande dan ook tot enkele hoofdlijnen.

Minder vaak naar de kerk, meer naar school, minder werken en meer seks: dit zijn volgens Righart de belangrijkste veranderingen die naoorlogs Nederland in de sociaal-culturele sfeer ondergaat.⁴⁷ Righart noemt de twintigste eeuw een tijdperk van verregaande ontkerkelijking, waarbij de jaren zestig en zeventig een versnelling laten zien van eerder ingezette culturele veranderingen in de Nederlandse maatschappij. Als eerste trend ziet hij groei van het aantal katholieken tot aan de jaren zestig. Vanaf 1947 tot aan 1960 was er sprake van groei, van 38 naar 40 procent van de bevolking. Toch is er ondanks deze groei sprake van een sluipend ontkerkelijkingsproces omdat het hoge geboortecijfer het aantal uitredingen uit de kerk ruimschoots compenseerde.⁴⁸ Vanaf 1971 daalde ook het geboortecijfer van het katholieke volksdeel waardoor het totale aandeel in de totale bevolking van Nederland terugliep van 40 procent in 1971 naar 38,7 procent in 1981.

De daling van het aandeel van de Nederlands Hervormde kerk (NHK) is spectaculair te noemen en is ook veel eerder ingezet. Deze groep kende een gestage daling van het aantal leden van 48,4 procent in 1899 naar 24 procent in 1971 en in 1981 was het percentage lidmaten nog slechts 20,8 procent. Een van de oorzaken van de terugloop in lidmaten heeft te maken met het samengestelde karakter van de NHK. De verschillende modaliteiten: vrijzinnig, ethisch, confessioneel en gereformeerd zijn in de herstelperiode na de oorlog nader tot elkaar gekomen waarin niet iedereen zich kon vinden. Aan het begin van de jaren vijftig wordt er een nieuwe kerkorde ingesteld met een actievere rol in de maatschappij ten doel. Ondanks deze nieuwe, meer betrokken maatschappelijke rol speelt het proces van secularisatie een belangrijks rol in de verhoudingen binnen de Hervormde kerk. Zo daalt het aantal vrijzinnigen binnen de NHK ten opzichte van groeiende groep gereformeerden.⁴⁹ Een derde trend ziet Righart in het stabiele aandeel van de gereformeerden in de twintigste eeuw met een aandeel van rond de 9 procent, waarbij hij als verklaring noemt dat het geboortecijfer van deze groep minder snel daalde dan dat van de gelovigen met een andere gezindte. Righart stelt dat in 1981 het aandeel van de gereformeerden op 8,7 procent van de Nederlandse bevolking lag, terwijl de cijfers van het SCP zelfs een lichte groei lieten zien. Een andere verklaring voor de groei van deze groep is dat veel gereformeerden de NHK verlieten uit onvrede met de koers van deze kerk.

Kennedy stelt dat Nederland in de jaren zestig van de vorige eeuw een ongewoon beeld vertoonde in vergelijking met andere West-Europese landen omdat de gelovigen er geloviger waren en de niet-gelovigen er ongeloviger waren.⁵⁰ Kennedy stelt dat het aantal kerkgangers, zowel aan katholieke zijde als aan de orthodox calvinistische zijde, rond de 80 procent lag in 1960. De andere kant van de medaille is dat het aantal kerkgangers wel hoog was, maar dat een grote groep zich niet langer thuis voelden in de kerk. Daarnaast speelt dat

---

⁴⁷ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 59.

⁴⁸ Ibidem, 61.

⁴⁹ Knippenberg, *De Religieuze kaart van Nederland*, 109.

⁵⁰ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 96.

gelovigen in Nederland veel sneller hun lidmaatschap opzeggen in vergelijking met de ons omringende landen, waarbij volgens Kennedy moet worden opgemerkt dat, de kerken daar meer een nationale rol vervullen. Het ontbreken van een staatskerk en het versplinterde kerkelijke landschap zorgden er in Nederland voor dat religie in toenemende mate als een individuele zaak werd gezien en dat gold ook voor een eventueel lidmaatschap van een kerk. Deze ontwikkeling werd door de kerkbesturen met lede ogen gadeslagen en er werd geprobeerd om de gelovigen binnen de eigen kerk te houden. Kennedy noemt het Bisschoppelijk Amendement (1954) als voorbeeld vanuit de Rooms-Katholieke kerk om de gelovigen te behoeden voor het verval. Ook binnen de Gereformeerde Kerk Nederland (GKN) was er reden tot zorg: het kerkbezoek ging omlaag, kerkelijke vermaningen verslaptten en kerkgangers bleken niet gelukkig met het gebrek aan relevante preken.⁵¹

De cijfers in tabel 3.1 geven een beeld van de ontwikkeling van de toenemende secularisatie in Nederland in de periode van 1947 tot 1980. De cijfers in de tabel geven de bevolking naar kerkelijke gezindte in procenten aan, gebaseerd op de gegevens uit de volkstellingen. De gegevens na 1971 zijn gebaseerd op schattingen van het CBS.⁵² In deze tabel is te zien dat het aantal onkerkelijken in Nederland toeneemt met 12 procent in deze periode. Knippenberg gaat ervan uit dat er in 1986 meer dan 7 miljoen Nederlanders zijn die niet bij een kerk behoren; zo'n 48 procent van de bevolking. Dit gegeven is illustratief voor versnelling van de secularisatie die sinds de jaren '60 plaatsvindt. Bij deze gegevens zijn twee kanttekeningen van belang: bij de volkstellingen werd gevraagd naar het kerkgenootschap of godsdienstige groepering waartoe men krachtens doop, belijdenis of anderszins behoorde of waartoe men bepaaldelijk gerekend wenste te worden. In de aanvullende enquêtes werd gevraagd naar het kerkgenootschap waartoe men zichzelf rekende of wilde behoren. De laatste formulering leverde een groter aantal buitenkerkelijken op. Ook het feit of er eentrapsvraagstelling of een tweetrapsvraagstelling gebruikt werd leverde een verschil in de uitkomsten op zoals te zien is tabel 3.2. Dit verschil werd door Becker en Vink toegeschreven aan het begrip randkerkelijkheid, waarbij personen die gedoopt zijn zich niet langer tot dit kerkgenootschap wilden rekenen. Ondanks de verschillen laten de cijfers in zowel tabel 3.1 als 3.2 een overeenkomstig beeld zien: een significante groei van het aantal mensen die zich niet thuis voelden bij de NHK, een beperkte afname van het aantal mensen dat bij de Rooms-Katholieke kerk wilde horen, een stabilisatie van het aantal gereformeerden en tenslotte een significante stijging van het aantal mensen dat niet tot een kerkelijke gezindte behoorde.

---

⁵¹ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 97.

⁵² Deze schattingen zijn gebaseerd op het Project Culturele veranderingen vanaf 1975 en Godsdienst in Nederland uit 1966.

Tabel 3.1 Bevolking naar kerkelijke gezindte (in procenten)					
	1947	1960	1971	1975	1980
Rooms- Katholiek*	39	40	40	38	38
Nederlands Hervormd	31	28	24	23	21
Gereformeerd**	9	8	9	10	10
Geen	17	18	24	26	29

* inclusief Oud-Katholiek (ORC)
 ** bestaand uit de Gereformeerde kerk (GerK), Vrijgemaakt Gereformeerde kerk (GerKvrij), Christelijk gereformeerde kerk (CG), Gereformeerde Gemeenten (GerGem) en de Oud Gereformeerde kerk (OgerK).
 Bron: SCP *Secularisatie in Nederland 1966-1991*-Tabel 3.1 ⁵³

Tabel 3.2 Schatting van de omvang van de kerkelijke gezindten en de verschillen daartussen, bevolking van 20-64 jaar, 1971 en 1981 (in procenten)					
		Gegevens volkstelling	Eentrapsvraag	Tweetrapsvraag	Vershil
Rooms Katholiek	1971	40	39	38	-1
	1981	38	39	32	-17
Nederlands Hervormd	1971	24	25	20	-5
	1981	21	21	15	-6
Gereformeerd	1971	9	9	8	-1
	1981	10	9	7	-2
Geen	1971	24	24	32	+8
	1981	29	29	44	+15

Bron: SCP *Secularisatie in Nederland 1966-1991*- Tabel 3.2 ⁵⁴

De onderstaande cijfers van het SCP laten zien dat niet alleen het aantal mensen dat tijdens de volkstellingen aangaf niet meer bij een kerkgenootschap te willen behoren afnam, maar dat ook daadwerkelijk het aantal leden van de kerkgenootschappen sterk daalde.⁵⁵

Tabel 3.3 Kerklidmaatschap, 1958-1999 (in procenten)							
	1958	1966	1970	1975	1979	1980	1983
Rooms Katholiek	42	30	34	30	30	25	28
Nederlands Hervormd	23	17	16	16	17	14	12
Gereformeerd	8	14	8	10	8	8	6

Bron: Becker en De Wit, *Secularisatie in de jaren negentig* ⁵⁶

⁵³ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Secularisatie in Nederland 1966-1991* (Rijswijk 1994) 46.

⁵⁴ SCP, *Secularisatie in Nederland 1966-1991*, 47.

⁵⁵ J.W. Becker en J.S.J. de Wit, *Secularisatie in de jaren negentig* (Den Haag 2000) 30.

⁵⁶ Ibidem.

Schuyt en Taverne noemen de snelle uittocht van gelovigen uit hun kerken als een van de meest spectaculaire of dramatisch ervaren veranderingen in het naoorlogse Nederland en wijzen erop dat de snelheid van dit proces in de jaren 1960-1975 opvallend was.⁵⁷ Over de oorzaken van secularisering en het proces van ontzuiling zijn de auteurs voorzichtig waarbij de specifieke relatie tussen oorzaak en gevolg moeilijk kan worden aangegeven. Is individualisering nu een gevolg van het verminderen van het geloof in God of in de leerstellingen van de kerk of is het een oorzaak ervan, vragen de auteurs zich af.⁵⁸ Ze wijzen op de interne en externe factoren die een rol gespeeld kunnen hebben in het seculariseringsproces. Ze noemen de socioloog Jan Thurlings als voorbeeld die de nadruk legde op de interne secularisatiefactoren binnen de katholieke kerk.⁵⁹ Niet de storm van het modernisme brengt de zuil aan het wankelen, de grondvesten zijn murw, schrijft de historicus Van Holthorn over het werk van Thurlings.⁶⁰ Ook Kennedy schrijft over de interne factoren van de Nederlandse kerken. Hij noemt als belangrijke factor van de Nederlandse secularisatie dat verschillende kerkgenootschappen in het naoorlogse Nederland exclusief gericht waren op de zielenheil van de eigen leden en door deze naar binnen gerichte blik te laat inzagen dat de maatschappij om hen heen ingrijpend was veranderd. Als voorbeeld noemt Kennedy de armenzorg die voor de invoering van de verzorgingsstaat exclusief de taak was van de kerk, maar na de Tweede Wereldoorlog overgenomen werd door lokale overheden en door niet-christelijke verenigingen.⁶¹

Bloembergen-Lukkes wijst, in navolging van Suurman, bij dit punt juist op de externe ontwikkeling van professionalisering van bijvoorbeeld de medewerkers van gemeentes, kerkelijke en maatschappelijke organisaties, waardoor er een bredere kijk op maatschappelijke zorg ontstond die niet langer gebonden was aan een specifieke zuil.⁶² Het inwisselen van een sterk traditioneel normatief geladen denkwereld tegen een meer zakelijk-neutrale benadering, als gevolg van toenemende scholing van deze groepen, zien we bijvoorbeeld in de PvdA en de NHK. De groeiende naoorlogse rol van de staat in het maatschappelijk leven ging ten koste van de rol van kerkelijke organisaties. Zo werd in 1965 de armenzorg met de invoering van de Algemene Bijstandswet (AWB) formeel een taak van de overheid, waardoor de kerken zich meer gingen richten op het hulpbehoevende deel van de eigen leden.⁶³ Met als gevolg dat de kerken naar binnen gerichte instanties werden die steeds meer hun traditionele basis in de samenleving verloren.

Net als in de ons omringende landen stond de rol van de kerk als aanbieder van materiële en geestelijke basisvoorzieningen onder druk. Kennedy gebruikt hier de sociologische term 'functieverlies' om de steeds kleiner wordende rol van de kerk te beschrijven. Ook de socioloog Van Rooden wijst op de rol van de kerken zelf in de naoorlogse periode. De Nederlandse kerken waren hoofdzakelijk gericht op de eigen leden en waren nauwelijks in staat om een betekenisvolle rol te spelen in een snel veranderende maatschappij, die steeds verder ontzuild raakte. Het grootste verlies werd geleden door de NHK die voor de Tweede Wereldoorlog gezien kon worden als 'hotelkerk' waar verschillende

---

⁵⁷ Schuyt en Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, 355.

⁵⁸ Ibidem, 356.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ F.L.van Holthorn, 'J.M.G. Thurlings, De wankelende zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme'. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 87(3) 424-426.

⁶¹ Kennedy, *Stad op een berg*, 46.

⁶² Bloembergen-Lukkes, *Paradoxe modernisering*, 59.

⁶³ Kennedy, *Stad op een berg*, 46.

richtingen in aparte kamers waren ondergebracht.⁶⁴ Na de oorlog groeide het besef één kerk te zijn die zich actiever opstelde in de maatschappij en dit besef heeft indirect het proces van ontkerkelijking bevorderd. Van de vier groepen binnen de NHK die door Knippenberg herkend worden: de vrijzinnigen, de midden-orthodoxie, de confessionelen en de gereformeerden, is het aandeel van de vrijzinnigen het sterkst teruggelopen. Een ontwikkeling die volgens Knippenberg te verklaren valt omdat de ideologische stap vanuit het vrijzinnig protestantisme naar ontkerkelijking makkelijker te zetten is dan vanuit een orthodoxe positie.

Daarnaast noemt Knippenberg enkele externe oorzaken van de versnelling van de ontkerkelijking vanaf de jaren zestig: de snelle welvaartsvermeerdering, toename van mobiliteit, de vergroting van mediaparticipatie en de verhoging van het gemiddelde opleidingsniveau.⁶⁵ Al deze factoren spelen een rol in het proces van individualisering en ontzuiling. Becker en Vink noemen de oorzaken van de Nederlandse secularisatie een complex en multidimensionaal verschijnsel en noemen de volgende factoren.⁶⁶ De eerste factor is de scheiding tussen geestelijke en wereldlijke autoriteit, die het westen van oudsher kent. Deze scheiding wordt door het SCP niet zozeer gezien als oorzaak, maar als noodzakelijke voorwaarde voor secularisatie. Een tweede factor is de opkomst van de moderne natuur- en geesteswetenschappen en de techniek die afbreuk heeft gedaan aan het belang van de religie. De natuurwetenschappen toonden aan dat het orthodoxe religieus geïnspireerde wereldbeeld op den duur onhoudbaar bleek. De invloed van de techniek was aanvankelijk niet problematisch en werd door de kerk verspreid, maar het inzicht dat de mens zich niet uitsluitend of zelfs helemaal niet op Gods hulp hoefde te bouwen zorgde voor een afbreuk van kerk en religie. De afname van het magisch denken gaf aanleiding tot een algemene trend van rationalisering en verzakelijking. De samenstellers van het SCP-rapport nuanceren deze laatste uitspraak door te wijzen op Webers stelling dat het systematisch economisch handelen altijd al onderdeel geweest is van het protestantisme.⁶⁷

Van Rooden beargumenteert dat de moderniteit een cruciale rol speelde in de ontwikkeling van het expressieve en reflexieve zelf, waarbij processen als democratisering en individualisering steeds belangrijker gevonden werden en dat deze ontwikkeling niet exclusief een negatief gevolg had voor het christendom, maar doorwerkte in alle aspecten van de samenleving.⁶⁸

In navolging van de Engelse historicus McLeod wijst Van Rooden op een oudere ontwikkeling binnen het Europese christendom, waarbij vanaf 1800 de kerken de grip op de samenleving verloren door onderdeel te worden van het politieke spel. Door de nadruk te leggen op het eigen unieke karakter van de specifieke gezindte te benadrukken vond er een versplintering van religie en samenleving plaats. McLeod noemt dit proces gettovorming en dit is een onderdeel van een groter maatschappelijk proces waarbij een specifieke maatschappelijke identiteit afgebakend moet worden ten opzichte van andere subculturen: zoals de liberale, socialistische en religieuze groeperingen. De leegloop die deze sociaal-politieke bewegingen in aan het begin van de tweede helft van de twintigste eeuw meemaakten was volgens McLeod vele malen groter dan het ledenverlies van de kerken.⁶⁹

---

⁶⁴ Knippenberg, *De Religieuze kaart van Nederland*, 109.

⁶⁵ *Ibidem*, 229.

⁶⁶ SCP, *Secularisatie in Nederland 1966-1991*, 36.

⁶⁷ *Ibidem*, 37.

⁶⁸ Van Rooden, 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom', 527.

⁶⁹ *Ibidem*.

Zonder in de discussies over de externe en interne factoren van de secularisatie te stranden of een ongenueanceerde uitspraak te kunnen doen over oorzaken en gevolgen van Nederlandse secularisatie is er wel degelijk sprake van een vergaande secularisatie in de tweede helft van de twintigste eeuw. Dat secularisatie niet als eenduidig concept gehanteerd kan worden is gezien de verschillende historiografische opvattingen helder. Of om het nog uitgesprokener te stellen: 'dat de hedendaagse consensus is dat de secularisatietheorie een incoherente bundeling is van losjes gerelateerde subthesen (...), lijkt vooralsnog te kloppen.'⁷⁰ Maar dit betekent niet dat het begrip secularisatie niet meer hanteerbaar is; de transfer van het religieuze domein naar het wereldlijke kent vele dimensies, maar ook veel overeenkomsten. De volgende onderwerpen spelen een belangrijke rol binnen het hybride thema van de secularisatie: differentiatie, pluralisering, rationalisering en onttovering, vermaatschappelijking, privatisering en individualisering en welvaart en bestaanszekerheid. De relatie tussen deze thema's is complex en kan sterk verschillen per tijdvak en geografisch gebied. Ondanks deze belangrijke kanttekening zijn er wel degelijk enkele conclusies te trekken uit het bovenstaande overzicht.

---

⁷⁰ Peter Achterberg, 'Dialectiek van de secularisering', *Sociologie*, 5 (2009) 324-342.

3.2 Secularisatie op Goeree-Overflakkee

De vraag of het secularisatieproces op Goeree-Overflakkee de trend van landelijke cijfers volgt, is te beantwoorden door een vergelijking te maken tussen de landelijke- en de lokale cijfers. Om aan die lokale cijfers te komen heb ik uit de volkstellingen van 1947, 1960 en 1971 de cijfers uitgesplitst naar de verschillende gemeentes op het eiland. Tot de gemeentelijke herindeling van 1966 bestond het eiland Goeree-Overflakkee uit dertien verschillende gemeentes: Den Bommel, Dirksland, Goedereede, Herkingen, Melissant, Middelharnis, Nieuwe-Tonge, Ooltgensplaat, Ouddorp, Oude-Tonge, Sommelsdijk, Stad aan 't Haringvliet en Stellendam. Na de herindeling bestond het eiland uit vier gemeentes: Dirksland, Goedereede, Middelharnis en Oostflakkee.⁷¹

Knippenberg maakt in *De religieuze kaart van Nederland* de opmerking dat Nederland op te delen is in drie religieuze zones: een katholiek deel in het zuiden, een orthodox-protestants deel in het midden van het land en een vrijzinnig-protestants deel in het noorden van het land. De onkerkelijken concentreren zich ook voornamelijk in het noorden.⁷² Deze driedeling is op Goeree-Overflakkee minder duidelijk zichtbaar. Het gedeelte met het hoogste percentage katholieken bevindt zich aan de oostkant van het eiland, grenzend aan Brabant. De gemeentes Den Bommel, Ooltgensplaat en Oude-Tonge telden de meeste katholieke zielen: in 1960 2171 en in 1971 2205 zielen. De gereformeerden en de hervormden laten eerder een gelijkmatige verspreiding zien over het gehele eiland.

	1947	1960	1971	1980
Rooms Katholiek (Landelijk)	39	40	40	38
Rooms Katholiek (G-O)	7.7	6.3	8	
NHK (L)	31	28	24	21
NHK (G-O)	71.7	66	67.3	
Gereformeerd (L)	9	8	9	10
Gereformeerd (G-O)	16.1	16.9	16	
Overig (L)	5	5	4	4
Overig (G-O)	0.7	1.2	2.2	
Geen (L)	17	18	24	29
Geen (G-O)	3	2.4	7.3	
Bron: SCP ⁷³				

In de tabel staan de gegevens van de volkstellingen met zowel de landelijke percentages en de gemiddelden op het eiland. Ondanks dat het katholieke deel van de bevolking op Goeree-Overflakkee vrij klein is, zijn de cijfers wel te vergelijken met de landelijke trend. De plaatselijke cijfers lijken deze landelijke trend niet te bevestigen. In de periode 1947-1960 liet de landelijke trend binnen de katholieke bevolkingsgroep groei zien, terwijl het aandeel op Goeree-Overflakkee juist afnam. In de periode 1960-1970 was er landelijk gezien sprake van stabilisatie van het aantal katholieken, terwijl op het eiland sprake was van groei. Het

⁷¹ Situatie tot de gemeentelijke herindeling in 2013. Hierna vormt het eiland één gemeente: Goeree-Overflakkee.

⁷² Knippenberg, *De Religieuze Kaart van Nederland*, 1.

⁷³ SCP, *Secularisatie in Nederland 1966-1991*, 46.

hoge geboortecijfer van deze groep of vestiging van katholieken uit andere gedeeltes van het land zouden mogelijke verklaringen voor deze groei kunnen zijn.

Ook bij de Nederlands-Hervormden is er sprake van een afwijkend beeld. Ook hier was in de periode 1960-1971 sprake van een kleine groei, terwijl het landelijke beeld een duidelijke neerwaartse trend laat zien. Een mogelijke oorzaak zou kunnen zijn dat het aandeel Gereformeerde Bonders dat binnen de kerk bleef op Goeree-Overflakkee groter was dan het aandeel vrijzinnigen dat de kerk verliet. De Gereformeerde Bonders vormden binnen de NHK de orthodoxe vleugel. Een andere verklaring wordt door Knippenberg genoemd: het geboortecijfer van de gereformeerden daalt minder snel dan dat van de andere gezindten, waardoor de aanwas van nieuwe gelovigen stabiel blijft en zelfs een lichte groei vertoonde. Een derde mogelijke verklaring is dat de cijfers beïnvloed werden door de vestiging van nieuwkomers op het eiland met een vergelijkbare christelijke achtergrond. In vergelijking met de landelijke cijfers was de afname van het percentage kerkgangers van de NHK kleiner, namelijk -10 procent landelijk en 4,4 procent op Goeree-Overflakkee.

Ook is het aantal mensen dat aangeeft niet bij een kerk te behoren met 4,3 procent minder snel gestegen dan voor Nederland als geheel. Op basis van deze cijfers is te concluderen dat de secularisatie op Goeree-Overflakkee inderdaad afwijkt van de landelijke trend omdat het aantal gelovigen minder snel afneemt ten opzichte de landelijke ontwikkelingen en ook het aantal niet-kerkelijken minder hard steeg. Het veronderstelde kantelpunt in deze ontwikkeling; de opening van de Haringvlietbrug in 1964, is niet direct terug te vinden in deze cijfers.

4 Veranderende politieke verhoudingen in Nederland 1950-1980

Om de lokale ontwikkelingen in perspectief te plaatsen geef ik in deze paragraaf een beknopt overzicht van de politieke ontwikkelingen in Nederland. In de daaropvolgende paragraaf ga ik dieper in op de lokale politiek in de verschillende gemeentes op Goeree-Overflakkee.

De discussie over continuïteit en breuk in deze periode gaat al terug tot de jaren zestig van de vorige eeuw. Lijphart stelde al in 1968 dat de periode 1917-1967 als een periode van orde en stabiliteit gezien kon worden, en dat er een fundamentele omslag plaatsvond op maatschappelijk en sociaaleconomisch gebied in de periode na 1967. De visie van de lange jaren vijftig, sluit aan bij die van de Duitse historicus Werner Abelshauser, die schreef over het 'wirtschafswunder' van de Duitse economie in de naoorlogse periode. De nuance die latere historici aanbrengen in deze vergelijkbare periode in de Nederlandse geschiedenis is dat de kern van veel van de radicale veranderingen uit de jaren zestig van de vorige eeuw al ontstaan in de periode grenzend aan de Tweede Wereldoorlog. Deze opvatting wordt ook wel de kraamkamer-theorie genoemd. De essentie van deze theorie is dat breuk en continuïteit deels naast elkaar kunnen blijven bestaan.

Nieuwe plannen, oude verhoudingen is de titel die Schuyt en Taverne meegaven aan hun overzicht van de politiek van de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw.⁷⁴ Ook De Liagre Böhl beschreeft een vergelijkbare vorm van dualisme in de politiek van de naoorlogse periode. Hij had het over consensus en polarisatie als tegenpolen, die beide een belangrijke rol speelden in de politiek van Nederland in de periode 1945-1990.⁷⁵ In *De eindeloze jaren zestig* had Righart het over restauratie en vernieuwing in het naoorlogse Nederland.⁷⁶ Ook James Kennedy beschreef het spanningsveld tussen het herstel van de oude orde en het verlangen naar vernieuwing.⁷⁷ Schuyt en Taverne stelden dat beide tendensen zowel in de jaren vijftig als in de jaren zestig en zeventig waarneembaar waren en eigenlijk voortborduren op een nog oudere, vooroorlogse, ontwikkeling. Kennedy stelde dat het ontstaan van het progressieve liberale Nederland van de jaren zestig en zeventig wortelde in de houding van de conservatieve gezagdragers, die om het vernieuwingsproces te kunnen sturen, juist de nieuwe generatie een stem gaven in het politieke en bestuurlijk proces, waardoor het progressieve gedachtegoed een groter bereik kreeg. Kennedy wees nadrukkelijk op de rol die de Nederlandse overlegcultuur en de bereidwilligheid om compromissen te sluiten in dit proces speelde.⁷⁸ De Liagre Böhl noemde in dit kader dat de politieke elites tot zakelijke politiek compromissen kwamen, maar dat er tegelijkertijd grote ideologische verschillen bleven bestaan tussen de zuilen onderling en dat de gebruikte teksten voor de aanhangers binnen de eigen zuil ideologisch zeer beladen waren.⁷⁹ Het bisschoppelijk mandement *De Katholiek in het openbare leven van deze tijd* uit 1945 vormde hier een goed voorbeeld van, maar ook de reacties op wat de crisis van het gezin genoemd

---

⁷⁴ Schuyt en Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, 239.

⁷⁵ Herman De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie. Spanning in de verzorgingsstaat 1945-1990' in Remieg Aerts, e.a. *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*. (Nijmegen, Amsterdam 1999) 263-342.

⁷⁶ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 35.

⁷⁷ Kennedy, *Nieuw Babylon*, 40.

⁷⁸ Ibidem, 22.

⁷⁹ De Liagre Böhl, Consensus en polarisatie, 276.

werd wezen vaak in de richting van een stevige herbevestiging van de aloude principes binnen de eigen zuil.

In de Nederlandse naoorlogse periode zijn drie periodes te herkennen in de periode 1953- 1983.

De eerste periode loopt vanaf 1946 tot 1958. Deze periode werd gekenmerkt door het streven naar consensus en het herstel van de oude, verzuilde, orde. 'Polariseren was heilloos en het sluiten van compromissen noodzakelijk', was het uitgangspunt van minister-president Willem Drees.⁸⁰ De politieke speerpunten waren het streven naar economisch herstel na de Tweede Wereldoorlog en de uitbouw van de sociale zekerheid. Zowel het 'miracle Neerlandais' als het Duitse 'wirtschafswunder' zijn benamingen voor de wonderbaarlijke snelheid waarmee zowel de Duitse als de Nederlandse economieën zich herstelden van de geleden schade in de oorlog. In deze periode vond ook de watersnoodramp van 1953 plaats en de reactie op de ramp in de vorm van het Deltaplan.

De vier naoorlogse kabinetten van KVP en PvdA, onder leiding van minister president Drees besloegen de periode 1946-tot 1958. De rooms-rode coalities in Nederland onder leiding van minister-president Willem Drees kenmerkten zich door politieke stabiliteit en arbeidsrust, waardoor het economisch herstel van de aanzienlijke oorlogsschade in een betrekkelijk korte periode werd voltooid. Het economisch herstel was topprioriteit voor de Nederlandse politiek en ook een noodzakelijke voorwaarde voor de plannen voor de uitbreiding van het sociaal stelsel, die burgers van de wieg tot het graf sociale zekerheid zou bieden. Met de Noodwet ouderdomsvoorziening 1946 werd hier een begin mee gemaakt, deze noodwet werd in 1957 omgezet in de Algemene Ouderdomswet (AOW) en vormde eerste volksverzekering in Nederland.

De samenwerking tussen de Katholieke Volkspartij (KVP), de voormalige Rooms Katholieke Staatspartij (RKSP) en de Partij van de Arbeid (PvdA), de voormalige Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP) ontstond al voor de oorlog uit onvrede met het liberale aanpassingsbeleid van de regering Colijn. De verbindende factor tussen de twee 'nieuwe' partijen vormden de economische opvattingen van J.M. Keynes, waarbij de overheid juist een actieve rol moest spelen in de sociaaleconomische ontwikkeling van het land en de ideeën van sir William Beveridge, die streefde naar een systeem van sociale zekerheid voor iedereen. Tijdens de oorlog werden veel politici gedwongen samengebracht in Kamp Sint-Michelsgestel, waar de politieke elite discussieerde over een nieuwe politieke koers voor Nederland. De doorbraak-politiek, die ook wel als de 'geest van Gestel' wordt aangeduid, vormde de kern voor de nieuwe plannen van de rooms-rode coalitie. Ondanks de wellicht te eenzijdige positieve beeldvorming van de geest van Gestel in de naoorlogse politiek, werd er al voor en tijdens de oorlog over de zuilen heen nagedacht over een nieuwe politieke toekomst van Nederland.⁸¹ Ondanks de terugkeer naar het verzuilde systeem van voor de oorlog na 1945 bleef dit 'bovenzuilse' overleg van groot belang. De Liagre Böhl schrijft over deze overlegstructuur; dat de elites en leidinggevende functionarissen van sociale en politieke organisaties hun problemen regelden in een geïnstitutionaliseerd overleg van topconferenties, waarbij zo ver mogelijk, op een zakelijke manier elk vraagstuk werd besproken.⁸² Zonder dat het grote publiek hiervan weet had, overigens. Want op het

---

⁸⁰ De Liagre Böhl, *Consensus en polarisatie*, 276.

⁸¹ Carlijn van der Veen, *Het Spook van Gestel. Een analyse van de beeldvorming omtrent de 'geest van Gestel'*, (BA-scriptie Radboud Universiteit Nijmegen 2018).

⁸² De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 275.

niveau van de gewone burger werd juist de veiligheid van de eigen zuil gepropageerd. De oude verhoudingen van het vooroorlogse verzuilde bestel bleven voor de gewone man grotendeels intact, omdat ze als politiek middel werden ingezet om de bevolking door het onvermijdelijke veranderingsproces van de modernisering heen te helpen.⁸³ De Liagre Böhl noemt deze tweedeling tussen het idee van de democratische maakbaarheid van de samenleving en de paternalistische verzuilde structuur van de samenleving een ingewikkelde paradox die tot halverwege de jaren zestig in stand bleef.⁸⁴ Aan de ene kant werd er door de kabinetten Drees veel aandacht besteed aan de vorming van een uitgebreid sociaal stelsel, professionalisering van het ambtenaren bestand, scholing en expansie van de industrie, ontwikkelingen waarbij het algemeen belang van Nederland belangrijker geacht werd dan slechts de leden van de eigen zuil. Tegelijkertijd was er grote angst voor de ontarding van de goede zeden, met name onder de jongeren, die veroorzaakt zou worden door de industrialisatie en de groeiende welvaart en de beste remedie voor dit groeiende probleem was natuurlijk een deugdelijke opvoeding binnen normen en waarden van de eigen zuil, zoals duidelijk werd voorgeschreven in bijvoorbeeld *De Katholiek in het openbare leven van deze tijd* uit 1954. De belangrijkste conclusies uit het onderzoeksrapport *Maatschappelijke verwildering van de jeugd* uit 1952 was dat ouders, school en kerk de greep op de massajeugd hadden verloren. Het jeugdprobleem was een modern probleem dat was ontstaan uit een onpersoonlijke gedifferentieerde samenleving volgens de Nederlandse socioloog Goudsblom.⁸⁵

De spanning tussen het oude systeem en de veranderende maatschappelijke en politieke werkelijkheid werd ook pijnlijk duidelijk in het buitenlandse beleid in deze eerste periode. Na de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring bleven veel politici van mening dat Nederland een koloniale mogendheid moest blijven. Lijphart stelt dat het buitenlands beleid tot ver in de jaren vijftig werd beheerst door koloniale ressentimenten.⁸⁶ Het opgeven van Nieuw-Guinea was in de ogen van KVP-minister van buitenlandse zaken Luns ondenkbaar. De druk van de bemiddelaar in het conflict tussen Nederland en de Republiek Indonesië, de Verenigde Staten, werd hierbij opgevoerd om tot een opgave van de aanspraak op het eiland te komen. De economische afhankelijkheid van de Marshall-hulp en het inzicht dat er voor de Nederlandse neutraliteitspolitiek geen plaats meer was had in de nieuwe geopolitieke verhoudingen zorgden voor een ommekeer in het buitenlandse beleid. Nederland ondertekende in 1948 het Verdrag van Brussel en trad in 1949 toe tot de NAVO, om de militaire stabiliteit van Europa te helpen garanderen. Daarnaast werd er ook gestreefd naar stabiliteit op economisch vlak. In 1951 kwam de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) tot stand, waarbij Frankrijk, West-Duitsland, Italië, België, Luxemburg en Nederland deelnamen. Uit de EGKS ontstond in 1967 de Europese Economische Gemeenschap (EEG). Van een Nederlandse neutraliteitspolitiek was geen sprake meer.

De politieke verhoudingen in deze eerste naoorlogse fase werden bepaald door de Rooms-rode coalities van de kabinetten Beel I. en Drees II. tot en met Drees IV. De kern van deze kabinetten was de coalitie tussen de PvdA en de KVP, die aangevuld werd met de VVD (Drees I. en Drees II.), de CHU (Drees I. tot en met Drees IV.) en de ARP (Drees III. en Drees IV). Inhoudelijk waren zowel de socialisten als de katholieken bereid geweest om niet langer als beginselpartij maar als programmapartij verder te gaan, waardoor het

---

⁸³ De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 269.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Johan Goudsblom, *De nieuwe volwassenen* (Amsterdam 1959) 153-159.

⁸⁶ De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 271.

levensbeschouwelijke fundament van de minder prominent werd en de nadruk meer op samenwerking met de andere politieke partijen kwam te liggen. De protestantse ARP bleef, ondanks dat ze de derde grootste partij waren, buiten de eerste drie kabinetten omdat ze niet akkoord gingen met de grondwetsherziening uit 1948, waarin geregeld werd dat Indonesië feitelijk uit het koninkrijk kon treden.

De tweede periode van 1958 tot 1973 was een periode waarbij de politieke verhoudingen verder uit elkaar kwamen te liggen en het maatschappelijke accent verschoof naar de hang naar vernieuwing van politiek en maatschappij. In deze periode kwam er een einde aan de stabiele Rooms-Rode coalitie tussen KVP en PvdA. In 1958 ging kabinet Beel II. als overgangskabinet aan de slag, zonder de PvdA die pas in 1965 weer in de regering terug zou keren. De eerste spanningen in de rooms-rode coalitie ontstonden naar aanleiding van de toenemende economische welvaart. De KVP was voor een liberalisering van de economie en de PvdA wilde juist vasthouden aan de politiek van de geleide loonpolitiek. Met name deze geleide loonpolitiek begon steeds verder onder druk te staan. Het gevierde neocorporatisme bleek op termijn moeilijk te handhaven en de druk vanuit de vakbewegingen om de lonen te verhogen werd steeds groter. De staking in de bouw in 1960 was een voorbode van vele stakingen. In 1963 werd de geleide loonpolitiek losgelaten en kwam de verantwoordelijkheid bij werknemers- en werkgeversorganisaties te liggen. Het gevolg was dat in deze periode de lonen sterk stegen. Pas in 1970 greep de overheid in en met een algemene loonmaatregel. Dankzij de bloeiende economie was er een hoge werkgelegenheid van 98 à 99 procent.⁸⁷ De grote vraag naar arbeid zorgde op haar beurt weer voor de nodige loonstijgingen, waardoor de lonen in 1970 hoger waren dan die in de ons omringende landen.

De gestegen welvaart voor de Nederlanders maakte het mogelijk om deel te nemen aan de moderne consumptiemaatschappij, het bezit van huishoud elektronica, een televisie en zelfs een auto kwam voor velen binnen bereik. Het verbreden van de 'verzuilde' horizon kwam hierdoor in een stroomversnelling. Righart merkt hierover het volgende op over de opkomst van de televisie: op een doordeweekse avond keek 87 procent van het televisiepubliek naar de televisie en 32 procent keek naar alles wat er geboden werd en daarmee sloeg de televisie de toch al poreuze wanden van het verzuilde huis dat Nederland was, in één klap weg.⁸⁸

Een andere factor die bijdroeg aan de afbraak van de verzuiling was de verdere uitbouw van de verzorgingsstaat. De Algemene Bijstandswet (1965), De Algemene Kinderbijslagwet (1963), de herziene Ziektewet (1967), de Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering (1967), de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (1967) en de invoering van het minimumloon in 1969 zijn hier voorbeelden van. De overheid breidde bovendien haar invloedsterrein verder uit op het gebied van de landbouw, industrie, sociale verzekeringen, gezondheidszorg, woningbouw, welzijnswerk, onderwijs en wetenschap.⁸⁹ Tegelijkertijd kwamen er particuliere verenigingen en stichtingen die taken van de overheid overnamen en zich niet langer exclusief op de eigen verzuilde achterban konden, en vaak ook wilden, richten.

Het toegenomen onderwijsniveau speelde ook een belangrijke rol in de

---

⁸⁷ De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 293.

⁸⁸ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 107.

⁸⁹ De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 295.

ontwikkeling van de Nederlandse samenleving en ook op de ontzuiling ervan. In de periode 1950-1968 steeg het aantal geschoolden van 54 naar 64 procent.⁹⁰ Ook de lengte van de scholing steeg alsmede de deelname aan vormen van hoger onderwijs. De democratisering van het onderwijs, waarbij kinderen uit arbeidersgezinnen ook toegang kregen tot middelbaar en hoger onderwijs was een succesvolle strategie. Een strategie die niet alleen vurig werd onderschreven door de sociaaldemocraten en de vakbeweging, maar één die ook werd geëist door de dynamiek van de moderne samenleving.⁹¹ Alle talenten moesten worden benut om aan de vraag van de groeiende economie te voldoen. Niet alleen kwantitatief steeg de onderwijsparticipatie, maar ook kwalitatief werd er een inhaalslag gemaakt om te kunnen voldoen aan de steeds meer eisende complexe moderne samenleving.

De traditionele machtsverhoudingen uit de jaren vijftig bleken niet langer te Voldoen in de jaren zestig. De politieke partijen verloren de vaste achterban van vaste kiezers die hun zuil trouw bleven. Het fenomeen van de kritische zwevende kiezer deed zijn intrede in de Nederlandse politiek. De bestaande politieke partijen moesten een nieuwe koers gaan varen, in politieke omgangsvorm, en ook om te reageren op de nieuwe uitdagingen van de maatschappij. In dit politieke klimaat ontstond het concept van de participatiedemocratie. De Liagre Böhl merkt hier het volgende over op: zaken die tot dan toe duidelijk ressorteerden onder de elite van de zuilenelites, zoals het onderwijs en de kunst, werden nu beschouwd als terreinen van machtsongelijkheid en onderdrukking en daarmee 'gepolitiseerd'.⁹² Secularisering, liberalisering en individualisering vormden de kernbegrippen van de samenleving in de jaren zestig, althans van het progressieve deel van de bevolking.

Veel van de kiezers uit de progressieve hoek sloten zich aan bij nieuwe politieke partijen, zoals de PSP, PPR, DS'70 of D66. De Pacifistisch Socialistische Partij werd al in 1957 opgericht uit onvrede met de pro-stalinistische koers van de communistische partij en de pro-Amerikaanse koers van de PvdA. D66 werd opgericht in 1966 als pragmatische volkspartij, die de democratisering van de burgers in de samenleving wilde bevorderen. De Politieke Partij Radicalen ontstond in 1968 en was een afsplitsing van de KVP. De radicalen konden zich niet vinden in het nieuwe samenwerkingsverband tussen ARP, CHU en KVP en vonden dat de KVP juist een linksere koers moest varen. Een andere nieuwe partij Democratisch Socialisten '70 ontstond uit onvrede met de nieuwe koers van de PvdA. Het programma Nieuw Links was te radicaal voor hen en het nieuwe DS'70 stond juist een meer gematigde linkse koers voor. De Boerenpartij, ondanks dat het niet helemaal duidelijk is wanneer deze ontstond, kreeg in deze periode veel proteststemmen van kiezers die zich niet in de programma's van de bestaande partijen konden vinden.

In 1958 kwam er een einde aan de lange samenwerking tussen de KVP en de PvdA. De PvdA ministers stapten uit het kabinet na aanneming van een tijdelijke belastingmaatregel. Oud-minister Beel (KVP) werd gevraagd om een nieuw kabinet te vormen en de KVP wilde wederom de samenwerking met de PvdA aangaan, maar het vertrouwen van de PvdA in de KVP was verdwenen. Beel vormde daarna een overgangsregering met KVP, CHU en ARP. Bij de verkiezingen in 1959 bleef de PvdA, als tweede partij met 48 zetels, buiten de regering. Minister-president De Quay (KVP) vormde met moeite een kabinet met de KVP, VVD, ARP en CHU. Diezelfde combinatie van partijen

---

⁹⁰ De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 294.

⁹¹ Schuyt en Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, 311.

⁹² De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 298.

trad in 1963 als nieuwe regering. De overdracht van Nederlands Guinea aan Indonesië en het afschaffen van de geleide loonpolitiek werden door dit kabinet geregeld. Bij de vorming van Kabinet Marijnen (KVP) was aanvankelijk de PvdA wel in beeld, maar die kwam uiteindelijk niet in de regering. Dit kabinet kwam in 1965 ten val vanwege de wens van de VVD om commerciële televisie toe te staan en de weerstand van de andere partijen tegen dit voornemen.

In 1965 neemt Jo Cals (KVP) het stokje over en vormt zonder tussentijdse verkiezingen een centrumlinks kabinet met KVP, PvdA en ARP. Maatschappelijke onrust en het door sommigen omstreden gevonden huwelijk van prinses Beatrix met Claus von Amsberg vormden de grootste uitdagingen van dit kabinet. De begroting voor de komende jaren vormde in 1966 het uiteindelijke struikelblok voor dit kabinet, toen het in de beroemde nacht van Schmelzer ten val kwam. KVP-fractievoorzitter Norbert Schmelzer diende een motie in tegen de begroting van de regering tijdens de algemene beschouwingen, waarop een vertrouwenscrisis ontstond binnen de regeringspartijen, hetgeen resulteerde in het aanbieden van het ontslag van het kabinet. Het overgangskabinet Zijlstra (ARP) bestond uit KVP en ARP en was een voortzetting van Cals, maar dan zonder de PvdA. In 1967 volgden de vervroegde Tweede kamer verkiezingen waarna het kabinet De Jong (KVP) gevormd werd. Het bestond uit een coalitie van KVP, VVD, ARP en CHU. De PvdA bleef als tweede partij in de verkiezingen met 37 zetels buiten de regering. Informateur Zijlstra schoof partijgenoot Biesheuvel naar voren om minister-president te worden, maar werd door de VVD te links bevonden, waarna onderzeebootkapitein Piet de Jong het kabinet zou leiden. De nieuwe partij D66 won spectaculair 7 zetels bij de verkiezingen. Na de reguliere zittingsperiode van vier jaar werd dit kabinet opgevolgd door kabinet Biesheuvel I. In 1971 werden de zittende regeringspartijen geconfronteerd met zetelverlies: KVP -7, VVD -1, ARP -2 en CHU-2. De grote winnaars waren de PvdA met 39 zetels en nieuwkomer DS'70 met 8 zetels. Die laatste partij was nodig om de zittende regeringspartijen aan een meerderheid voor de komende regeerperiode te helpen. Onder leiding van Barend Biesheuvel (ARP) werd er een kabinet geformeerd bestaande uit KVP, ARP, CHU en DS'70. Het kabinet hield echter niet lang stand, het kwam 1972 ten val vanwege de toenemende inflatie en de reactie daarop in de begroting voor het jaar 1973.

De derde periode begon rond 1973 en eindigde in de jaren '80. Deze politieke periode kenmerkte zich door economische crises, politieke spanning en het verlies aan optimisme. Het eerste kabinet in deze derde periode is een voortzetting van het kabinet uit 1971. Minister-president Biesheuvel regeert verder met een minderheidskabinet zonder DS'70. In november 1972 vonden de uiteindelijke verkiezingen plaats waarna het links-progressieve kabinet van Joop den Uyl aan de macht kwam. Dit kabinet bestond uit PvdA, D66, PPR, KVP en ARP, zonder dat er sprake was van een coalitie. De PvdA en D66 zagen dit kabinet als parlementair en de overige partijen als extraparlamentair.⁹³ Het regeerakkoord met de veelzeggende titel *Keerpunt 1972* was afkomstig van de drie progressieve partijen en zij zetten hierin zich af tegen het gevoerde beleid van de vorige kabinetten waarin juist de KVP en de ARP hadden deelgenomen. De spanningen in dit kabinet liepen regelmatig hoog op vanwege de starre houding van het progressieve blok om vast te houden aan het 'provisorisch regeerakkoord' en de KVP. Tegelijkertijd ontstond er ook spanning binnen de PvdA, waarbij de zittende ministers de nodige ruimte misten om te kunnen onderhandelen met hun confessionele collega's door de houding van een achterdochtig partijkader dat niet

---

⁹³ https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw9/kabinet_den_uyl_1973_1977 (18-08-2021).

af wilde wijken van hun vernieuwingsidealen.⁹⁴ Veel van de vernieuwende plannen strandden door de tegenstand van de liberalen en confessionelen in het parlement, waar het linkse blok geen meerderheid had. Het onvermogen om compromissen te sluiten werd in 1977 de ondergang van het kabinet Den Uyl, toen het ten val kwam over een voorstel om de financiële vergoeding voor grond bij onteigening te herzien, maar de eerder ontstane spanningen hebben hierbij waarschijnlijk ook een rol gespeeld.

In 1973 werd dit kabinet geconfronteerd met een oliecrisis. De prijzen van aardolie stegen explosief, omdat de Arabische olieproducerende landen de productie verlaagden en de prijs van olie verhoogden tot wel 70 procent. De reden was, naast de onvrede over de macht van de grote olieconcerns, de steun van de westerse landen na de Arabische inval in Israël tijdens de Jom Kipoeroorlog. Met name de Verenigde Staten en Nederland, die Israël tijdens het conflict actief steunden, kregen geen olie meer aangeleverd van de OPEC-landen. Om de dreigende crisis het hoofd te bieden besloot de regering over te gaan tot rantsoenering van benzine en kregen automobilisten benzinebonnen en werden er in 1973 en 1974 autoloze zondagen ingevoerd. De stagnerende aanvoer van Arabische olie werd gecompenseerd door duurdere olie uit andere gebieden en door gebruik te maken van andere vormen van energie. Door het mislopen van accijnzen op benzine en de gestegen energiekosten zag de regering Den Uyl zich genoodzaakt om te gaan bezuinigen. De economische groei, die in de jaren zestig zo'n 4,9 procent was, daalde naar 1,6 procent per jaar in de periode 1974-1977.⁹⁵

Bij de verkiezingen van 1977 behaalde de PvdA een zetelwinst van 10 zetels en werd daarmee de grootste partij. Na een formatie van een half jaar lukte het de PvdA niet om een coalitie te vormen met het CDA en D66. Uiteindelijk kwam er een coalitie tot stand tussen VVD en CDA en werd Dries van Agt minister-president. Geconfronteerd met de gevolgen van de oliecrisis van 1974, de economische recessie, stijgende werkloosheid en een nieuwe oliecrisis in 1979, was de financiële slagkracht van dit kabinet zeer beperkt. Het aantal werkloosheidsuitkeringen steeg sterk en het financieringstekort van de regering ook. Ondanks deze uitdagende omstandigheden maakte dit kabinet de volledige zittingsperiode vol.

In 1981 kwam het CDA als grootste partij uit de bus met 48 zetels en vormde een coalitie met PvdA en D66. Dries van Agt bleef aan als premier en Joop den Uyl werd vicepremier. Dit kabinet kwam al bijna ten val voordat het goed en wel begonnen was, de reden was de uiteenlopende visie op de beheersing van het overheidsbudget en het plan om de werkgelegenheid te bevorderen. Het kabinet kwam 261 dagen ten val toen de PvdA ministers opstapten vanwege een conflict over het financieel-economisch beleid en de financiering van het banenplan van minister Den Uyl. CDA en D66 vormden hierna een interim-kabinet (Van Agt III.) om nieuwe verkiezingen uit te schrijven.

Die verkiezingen werden gewonnen door de PvdA met 47 zetels, maar de grootste winst werd behaald door de VVD met 10 zetels. De VVD wilde niet met de PvdA regeren en het CDA zag te veel verschillen op financieel-economisch gebied tussen henzelf en de PvdA. Informatie Scholten onderzocht daarna of een coalitie van CDA en VVD mogelijk was en kort daarna was het kabinet Lubbers I. een feit. In het regeerakkoord stonden de bestrijding van de werkloosheid, het terugdringen van de overheidsfinanciën en het bestrijden van de economische neergang centraal. Het gevoerde no-nonsense beleid kwam in de praktijk neer op grootschalige bezuinigen. Er werd drastisch gekort op

---

⁹⁴ De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 310.

⁹⁵ https://www.parlement.com/id/vhtele98h2f/cijfers_kabinet_den_uyl_1973_1977 (21-08-2021).

ambtenarensalarissen en ook in het onderwijs werd er bezuinigd op salarissen en ook op de studiefinanciering. Dit beleid veroorzaakte veel maatschappelijk protest en ook het besluit tot de plaatsing van Amerikaanse kruisraketten op Nederlands grondgebied leidde tot massale demonstraties.

De eerste periode (1946-1958) in de naoorlogse politiek werd gekenmerkt door de rooms-rode coalities en is te typeren als een periode waarin de wederopbouw centraal stond. Er was weinig maatschappelijke onrust en de veiligheid van de eigen zuil stond voor veel Nederlanders centraal. Het stemmen buiten de voorgeschreven kaders van de eigen zuil was eerder uitzondering dan regel en werd ook publiekelijk afgekeurd in deze periode. Soberheid, tucht en ascese werden de kenmerken van de naoorlogse mentaliteit.⁹⁶ De vraag of 1945 als 'stunde null' gezien moet worden of dat de radicale maatschappelijke omwenteling zich pas in de jaren zestig voordeden blijft lastig te beantwoorden, maar de kraamkamer-theorie lijkt verdedigbaar. Ondanks dat de 'doorbraak-politiek' in deze eerste periode mislukt lijkt, is het juist de politieke en maatschappelijke elite die verder keek dan slechts de belangen van de eigen zuil. Een door de overheid gestuurde industrialisatie werd als noodzakelijk gezien om Nederland een nieuwe plek in de veranderde wereld te geven. De paradox die zich vervolgens voordoet, waarbij de maatschappelijke elite boven de zuilen structureel met elkaar overlegt en compromissen sluit en tegelijkertijd de burgers oproepen om vooral trouw te blijven aan de eigen zuil, is met name in deze eerste periode prominent aanwezig.

In de tweede periode (1958-1973) komt aan de betrekkelijke politieke- en maatschappelijke rust een einde. De groeiende welvaart en de geleide loonpolitiek kwamen meer en meer op gespannen voet te staan en uiteindelijk stortte het stelsel in, met een loonexplosie tot gevolg. De felbegeerde televisie, koelkast en een eigen auto waren nu binnen handbereik. Kennedy noemt 1963 als moreel kantelpunt: met de komst van de anticonceptiepil hadden veel van de oude deugden hun relevantie verloren.⁹⁷ De noodzakelijke vernieuwing van de Nederlandse samenleving was begonnen en de politiek diende zich aan te passen aan die nieuwe tijd. De aanpassingen aan de moderne tijd leidden tot spanningen binnen de bestaande politieke partijen en de vorming tot nieuwe spelers op het politieke toneel. Ontzuiling en secularisatie zijn twee typerende kenmerken van de veranderende samenleving in de jaren zestig die in de politiek zichtbaar worden. Het maatschappelijke verzet tegen de normen en waarden van het vorige decennium neemt toe en ook in de politiek leidt dit tot spanningen. Oude politieke leiders verdwijnen van het toneel en worden vervangen door een nieuwe generatie politici. Deze vernieuwingsdrift leidt ook tot de oprichting van een aantal nieuwe politieke partijen.

In de derde periode (1973-1980) komt deze vernieuwingsdrift tot stilstand omdat de economische omstandigheden ernstig verslechteren. In plaats van verdere uitbouw van het sociale stelsel moest er bezuinigd worden om niet aan de kosten van de verzorgingsstaat ten onder te gaan. Het 'no-nonsense' van minister-president Lubbers was illustratief voor het bezuinigingsbeleid, waarbij er sterk bezuinigd moest worden op de overheidsuitgaven. Sociale onrust en massaprotesten kenmerkten deze periode.

---

⁹⁶ Kennedy, *Nieuw Babylon*, 39.

⁹⁷ Ibidem. 55.

Tabel 4.1 - Overzicht kabinetten en zetelverdeling van de Tweede kamer verkiezingen.

Periode	Kabinet	Samenstelling en zetels				
1952-1956	Drees III.	PvdA	KVP	ARP	CHU	
		30	30	12	9	
1956-1958	Drees IV.	PvdA	KVP	ARP	CHU	
		34	33	10	8	
1958-1959	Beel II. (overgangskabinet)	KVP	CHU	ARP		
		33	8	10		
1959-1963	De Quay	KVP	VVD	ARP	CHU	
		49	19	14	12	
1963-1965	Marijnen	KVP	VVD	ARP	CHU	
		50	16	13	13	
1965-1966	Cals (zonder tussentijdse verkiezingen)	KVP	PvdA	ARP		
		50	43	13		
1966-1967	Zijlstra (overgangskabinet)	KVP	ARP			
		50	13			
1967-1971	De Jong	KVP	VVD	ARP	CHU	
		42	17	15	12	
1971-1972	Biesheuvel I.	KVP	ARP	CHU	DS'70	
		35	13	10	8	
1972-1973	Biesheuvel II.	KVP	ARP	CHU		
		35	13	10		
1973-1977	Den Uyl. (extraparlamentair*)	PvdA	D66	PPR	KVP	ARP
		43	6	7	27	14
1977-1981	Van Agt I.	CDA	VVD			
		49	28			
1981-1982	Van Agt II.	CDA	PvdA	D66		
		48	44	17		
1982	Van Agt III. (overgangskabinet)	CDA	D66			
		48	17			
1982-1986	Lubbers I.	CDA	VVD			
		45	36			

Bron: parlement.com⁹⁸

⁹⁸ https://www.parlement.com/id/vh8lnhpr1x03/kabinetten_1945_heden (23-10-2021).

4.1 Het politieke landschap op Goeree-Overflakkee

In de onderstaande tabel staat de vergelijking in stemgedrag bij de Tweede kamer verkiezingen in procenten tussen het landelijk gemiddelde en het gemiddelde op Goeree-Overflakkee. In het overzicht heb ik omwille de omvang van de tabel enkele kleinere partijen weggelaten. De SGP is wel in de tabel opgenomen, omdat deze partij een van de grootste politieke partijen op het eiland is. In de grijs gearceerde cellen staan de partijen die na de formatie in de regering kwamen.

Tabel 4.2 Tweede kamer verkiezingen in procenten in vergelijking met de stemmen op Goeree- Overflakkee in procenten.

		PvdA	CDA	KVP	ARP	CHU	VVD	D66	DS70	CPN	SGP	PSP	GVP	PPR
1952	Ned.	PvdA		KVP	ARP	CHU	VVD			CPN	SGP			
		28,97		28,67	11,3	8,92	8,83			6,16	2,42			
	G-O	26,09		3,47	26,60	6,70	9,48			0,40	23,99			
1956	Ned.	PvdA		KVP	ARP	CHU	VVD			CPN	SGP			
		32,69		31,69	9,91	8,43	8,77			4,75	2,26			
	G-O	29,63		4,96	22,43	6,47	9,01			0,29	25,36			
1959	Ned.	PvdA		KVP	ARP	CHU	VVD			CPN	SGP			
		30,36		31,6	9,39	8,11	12,21			2,41	2,16			
	G-O	28,14		4,96	21,90	6,31	16,34			0,20	26,10			
1963	Ned.	PvdA		KVP	ARP	CHU	VVD			CPN	SGP	PSP		
		28,01		31,88	8,72	8,48	10,29			2,77	2,29	3,03		
	G-O	26,75		5,23	18,18	7,28	8,43			0,27	26,53	0,67		
1967	Ned.	PvdA		KVP	ARP	CHU	VVD	D'66		CPN	SGP	PSP		
		23,55		26,50	9,9	8,15	10,73	4,48		3,61	2,01	2,87		
	G-O	25,60		5,94	19,94	9,11	9,22	0,97		0,53	24,53	0,67		
1971	Ned.	PvdA		KVP	ARP	CHU	VVD	D66	DS70	CPN	SGP	PSP	GPV	PPR
		24,60		21,84	8,59	6,32	10,34	6,77	5,33	3,90	2,35	1,44	1,61	1,84
	G-O	26,32		5,03	15,73	6,59	7,89	3,11	1,91	0,35	25,90	0,22	1,49	0,43
1972*	Ned.	PvdA		KVP*	ARP*	CHU	VVD	D66	DS70	CPN	SGP	PSP	GVP	PPR
		27,34		17,65	8,84	4,79	14,45	4,15	4,12	4,47	2,21	1,5	1,77	4,80
	G-O	28,29		4,47	15,79	8,38	9,49	1,89	1,44	0,76	24,52	0,31	1,73	1,20
1977	Ned.	PvdA	CDA				VVD	D66	DS70	CPN	SGP	PSP	GVP	PPR
		33,83	31,89				17,95	5,44	0,72	1,73	2,13	0,94	0,95	1,69
	G-O	32,16	20,63				12,62	2,90	0,37	0,26	25,87	0,32	0,93	0,68
1981	Ned.	PvdA	CDA				VVD	D66	DS70	CPN	SGP	PSP	GVP	PPR
		28,29	30,81				17,32	11,06	0,56	2,05	1,97	2,12	0,82	1,97
	G-O	27,66	20,31				13,42	8,41	0,31	0,42	22,63	0,71	0,70	0,81
1982	Ned.	PvdA	CDA				VVD	D66	DS70	CPN	SGP	PSP	GVP	PPR
		30,40	29,39				23,08	4,26	0,38	1,79	1,90	2,28	0,82	1,66
	G-O	28,39	20,32				17,09	3,44	0,18	0,38	21,56	0,82	0,47	1,29

*Kabinet Biesheuvel II opgevolgd door Kabinet Den Uyl.

Bron: Databank verkiezingsuitslagen.nl⁹⁹

Het percentage PvdA-stemmers op het eiland was redelijk vergelijkbaar met het landelijke gemiddelde over de onderzoeksperiode. In de periode tot 1958 lag het percentage gemiddeld 3 procent lager dan het landelijke gemiddelde en in de periode 1958-1973 lag het gemiddelde iets hoger dan landelijk. In de periode 1977-1982 was dit percentage 1,5 procent lager. De PvdA was in de hele periode van 1956 tot 1982 de grootste partij bij de Tweede Kamerverkiezingen als er naar het lokale stemgedrag gekeken wordt. In 1952 was

⁹⁹ <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK19820908> (23-08-2021).

de ARP met 26,60 procent van de stemmen op het eiland de grootste partij, maar in de alle daar op volgende tweede kamer verkiezingen tot en met 1982 had de PvdA het hoogste percentage stemmers.

De KVP behaalde significant lagere scores dan landelijk, dit heeft te maken met het geringe bevolkingsaandeel van katholieken op Goeree-Overflakkee. Hoe gering het percentage ook was, het liet tot aan de verkiezingen in 1967 een stijgende lijn zien van 3,47 procent in 1952 tot 5,94 procent in 1967, daarna trad er een lichte daling op tot de verkiezingen in 1977 wanneer de partij opging in het CDA.

De ARP was in 1952 nog de grootste partij op het eiland met 26,60 procent van de stemmers, maar liet tot aan de toetreding tot het CDA in 1977 een dalende trend zien van zo'n 1,5 procent per verkiezing. Uitzondering vormde het jaar 1967 met kleine stijging van 1,7 procent

Het CHU liet een grilliger beeld zien: van 1952 tot 1959 was er een kleine daling van het aantal stemmen die ongeveer overeenkomt met de landelijke dalende trend. In de jaren 1963-1967 zien we een stijging van het aantal CHU-stemmers op Goeree-Overflakkee, die deels overeenkomt met de landelijke stijging van 0,37 procent. In 1971 was er een scherpe daling in het aantal stemmen te zien, landelijk -1,83 procent en op Goeree-Overflakkee -2,52 procent. Landelijk zet de daling van het aantal stemmen door tot de fusie met het CDA, het lokale beeld laat echter in 1972 nog een stijging zien.

De VVD was op het eiland een betrekkelijk kleine partij die met uitzondering van de verkiezingen van 1959 altijd onder de 10 procent van het totaal aantal stemmen op het eiland bleef. Het keerpunt vormde de verkiezingen van 1977 waarna de partij een stijgende trend liet zien. De CPN heeft op het eiland nooit veel stemmen weten te bemachtigen, het hoogtepunt was in 1972 met 0,74 procent van het totaal aantal stemmen.

Een compleet ander beeld laat de ontwikkeling van SGP zien. Landelijk is de SGP een kleine stabiele politieke partij, die in de periode van 1952 tot 1982 gemiddeld tussen de 2 en 2,5 procent van het aantal landelijke stemmen behaalde. Op Goeree-Overflakkee lag het gemiddelde percentage stemmen in deze periode op 24,70 procent en is daarmee, met uitzondering van de verkiezingen in 1952, stevast de tweede grootste partij. Tot de verkiezingen in 1967 was er sprake van groei, van 1967 tot 1977 wisselden lichte groei en krimp elkaar af en vanaf 1981 was er sprake een terugloop van het aantal stemmen op de SGP. Ondanks de terugloop van bijna 5 procent bleef de SGP de tweede partij op het eiland.

Van de 'nieuwe' partijen PPR, PSP, D66 en DS'70 deed D66 het lokaal het beste. In 1967 behaalden ze 4,48 procent en in 1981 8,4 procent van de stemmen. Ook gezamenlijk scoorden deze nieuwe progressieve partijen zelden hoger dan 8 procent van de lokale stemmen, met uitzondering van 1981 toen 10,24 procent van de kiezers op een van deze partijen stemde.

De verhouding tussen het aantal stemmen op confessionele partijen en op de niet-confessionele partijen lag in 1952 bij de Tweede kamer verkiezingen op 55 procent voor de confessionelen en 45 procent voor de niet-religieuze partijen.¹⁰⁰ Die verhouding was in 1981 bij de Tweede kamer verkiezingen compleet omgedraaid, 65 procent van de stemmers stemde toen op een niet-religieuze partij en nog maar 35 procent

---

¹⁰⁰ In 1952 confessionele partijen: KVP, ARP, CHU, Katholieke Nationale Partij, SGP, GVP en het Jong Conservatief verbond en de niet-confessionele partijen: PvdA, VVD, CPN, Middenstandspartij, Partij voor Recht, Vrijheid en Welzijn en de Socialistische Unie.

stemde op een politieke partij met een confessioneel beginsel.¹⁰¹ Het kantelpunt, wanneer de niet-confessionele partijen de meerderheid van de stemmen kregen was in 1967, toen er 52 procent van de stemmen uitgebracht werd op partijen zonder confessioneel beginsel. Eenzelfde vergelijking tussen de confessionele stemmers en niet-confessionele stemmers heeft een andere uitkomst als er alleen naar het stemgedrag op Goeree-Overflakkee gekeken wordt. In 1952 zijn de verhoudingen tussen stemmers op de confessionele partijen en de stemmers op de niet-confessionele partijen 62 procent versus 38 procent. In het 1967, het landelijke keerpunt, waren de verhoudingen 60 procent – 40 procent op Goeree-Overflakkee in het voordeel van de confessionele partijen. Bij de Kamerverkiezingen van 1977 wordt de secularisatie op Goeree-Overflakkee duidelijk zichtbaar in de verkiezingsuitslag als de niet-confessionele partijen gezamenlijk 49 procent van de stemmen krijgen en de confessionele partijen blijven steken op een percentage van 47 procent. In 1982 blijft het aantal op Goeree-Overflakkee uitgebrachte stemmen op de niet confessionele partijen groter dan op de partijen met een religieuze inslag, in de verhouding 52 procent versus 48 procent. Een bewijs voor een toenemende secularisering op het eiland. Toch is enige nuancering op zijn plek: uit de stemverhoudingen van de gemeenteraadsverkiezingen blijkt dat deze ontwikkeling langzamer gaat en dat er geen duidelijk aanwijsbaar keerpunt is.

Het lijkt er dus op dat het moment dat secularisatie en ontzuiling 10 jaar later zichtbaar werden in de lokale politieke verhoudingen dan op landelijk niveau. De vraag is nu of dit beeld ook bevestigd wordt in de uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen in de onderzoeksperiode. In tabel 4.2 zijn de uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen tot de raadsverkiezingen in 1962 op Goeree-Overflakkee te zien. In de daaropvolgende gemeenteraadsverkiezing zijn de dertien verschillende gemeentes samengevoegd tot vier nieuwe gemeentes. Deze uitslagen van deze raadsverkiezingen zijn te vinden in tabel 4.3.

De eerste conclusie op basis van deze uitslagen is dat in de gehele periode van 1953 tot 1982 de confessionele partijen de meerderheid van het aantal zetels behaald hebben. De overmacht van het confessionele blok loopt wel geleidelijk terug van 64 procent van het totaal aantal zetels in 1953 tot 52 procent in 1982. Maar het confessionele blok blijft op het eiland in de onderzoeksperiode het grootst. De grootste partij binnen dit blok was de SGP die in 1953 19 zetels wist te behalen en in 1982 met 15 zetels de grootste partij op het eiland was. In de periode na de gemeentelijke herindeling bleef de SGP een uiterst stabiele partij met een kiezersaandeel tussen de 26 en 27 procent. De andere partijen binnen het confessionele blok zagen het aantal stemmers sterk dalen. De ARP was in 1953 goed voor 20 procent van het totaalaantal stemmen op Goeree-Overflakkee, maar zag dit aandeel teruglopen tot 9 procent in 1982. Na 1982 ging ook de lokale afdeling van de ARP op in het CDA. De andere fusiepartners CHU en KVP speelden op het eiland een kleine rol van betekenis. Het aandeel van de KVP was tot 1962 ongeveer 5 procent en dit percentage liep terug tot onder de 3 procent in 1982. De behaalde zetels voor KVP werden in Den Bommel en Ooltgensplaat, het latere Oostflakkee, behaald. De CHU laat een vergelijkbaar beeld met de KVP zien. Een kleine speler in de lokale politiek met een sterke terugloop van het aantal stemmen. In 1953 behaalde deze partij nog 6 procent van het aantal stemmen, maar dit percentage was 1970 teruggelopen tot 3,5 procent. Door middel van lijstverbindingen hebben beide partijen het tot 1978 volgehouden in de lokale politiek. In 1978 doet het CDA voor het eerst mee met de gemeenteraadsverkiezingen en behaalt 6 zetels met 8 procent van de stemmen. In de daaropvolgende verkiezingen weet deze partij het zetelaantal te

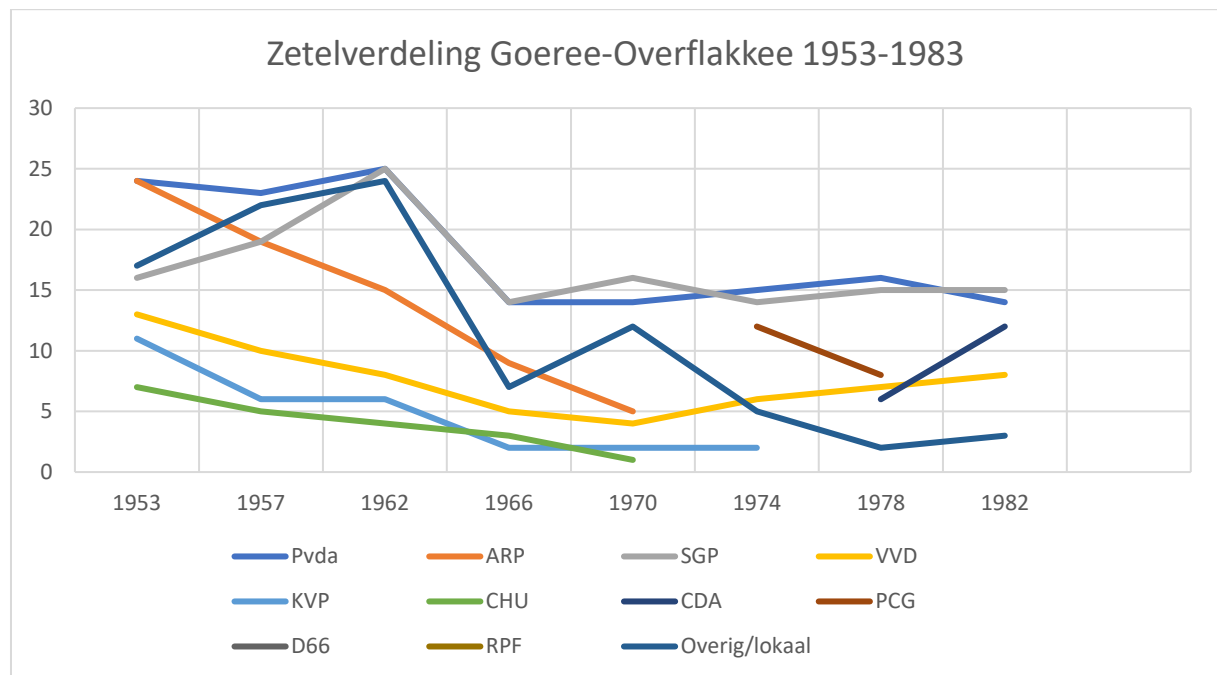
---

¹⁰¹ In 1981 confessioneel: CDA, SGP, RPF, GVP, EVP, RKPN en SOS. Niet-confessioneel: PvdA, VVD, D66, PSP, CPN, PPR, DS'70, SP, RVP, CP, NVU, LN, en IKB.

verdubbelen en wordt daarmee derde grootste partij in de lokale politiek. De andere partijen binnen het religieuze blok bestonden uit lijstverbindingen met andere partijen of afsplitsingen van de reeds bestaande lokale partijen. De meeste lijstverbindingen werden gevormd door partijen met eenzelfde christelijke agenda, zoals de ARP, CHU en de SGP en in 1953 werd er zelfs een uitzonderlijke verbinding aan gegaan met de liberalen van de VVD.

Bij het niet-confessionele blok was de PvdA de grootste partij. In 1953, 1958, 1974 en 1978 is PvdA de partij met het grootste zetelaantal op het eiland. Na de herindeling van '66 behaalde deze partij een vergelijkbaar aantal zetels als de SGP. De VVD werd na 1965 een steeds grotere factor in de lokale politiek en het zetelaantal steeg van 5 naar 8 in 1982. De overige niet-confessionele partijen kwamen zelden verder dan 1 zetel en verdwenen ook vaak weer na de zittingstermijn. Uitzonderingen hierop vormen de partijen Visserijbelangen en Lijst Hoogzand die een beperkt, maar stabiel aantal stemmers aan zich wist te binden. De uitslag van de verkiezingen in 1953 in Goedereede is niet vermeld vanwege het feit dat de zittende raadsliden zich verenigden in een gezamenlijke lijst en dat er geen andere lijsten ingediend werden. De zittende raadsliden konden zonder verkiezingen een volgende termijn doorgaan.

Het interpreteren van de uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen is soms minder eenvoudig door de diverse lijstverbindingen van verschillende partijen en door het grote aantal verschillende kleine lokale partijen die vaak maar in één gemeente deelnamen. Daarnaast spelen er op lokaal gebied vaak andere, soms verhitte, discussies, waar in de landelijke politiek geen plaats voor is, maar die een wel een grote stempel drukken op de verkiezingsuitslag, zoals bijvoorbeeld bij de gemeentelijke herindeling in 1966. Die herindeling werd door twaalf van de dertien verschillende gemeenteraden afgewezen, alleen de raad in Middelharnis was voor, maar werd onder protest van de lokale bevolking toch doorgevoerd. De weerstand tegen de samenvoeging had vanzelfsprekend te maken met de angst om invloed op het gemeentebestuur kwijt te raken. In de situatie voor 1966 konden zeer kleine partijen toch een zetel bemachtigen in kleine gemeentes zoals Herkingen en Mellissant. Die partijen speelden na de gemeentelijke herindeling geen rol meer.

Afbeelding 5: Protestleuzen tegen de samenvoeging op een abri van de RTM in 1966. (Bron Streekarchief Goeree-Overflakkee)

De discussie die in het liberale Goedereede speelde was van een ander karakter, daar bestond de angst het grotere aantal confessionele kiezers uit Ouddorp voortaan de kleur van de politiek zou gaan bepalen. Ook de discussie over de nieuwe gemeentegrenzen leidde tot verhitte discussies. In het rapport van professor Groenman uit 1954 werden deze lokale gevoeligheden onderzocht.¹⁰² In dit rapport noemde Groenman de mogelijkheden om niet tot een indeling in vier nieuwe gemeente te komen, maar om Ouddorp en Nieuwe-Tonge als zelfstandige gemeentes te laten bestaan. Ondanks deze suggestie werden de dertien gemeentes op het eiland samengevoegd tot vier nieuwe gemeentes: Middelharnis (samen met Sommelsdijk, Stad aan 't Haringvliet en Nieuwe Tonge) Oostflakkee (Ooltgensplaat, Den Bommel en Oude-Tonge), Dirksland (samen met Herkingen en Mellissant) en Goedereede (Ouddorp, Goeree en Stellendam).

---

¹⁰² S.J Groenman e.a., *De gemeentegrenzen op Goeree-Overflakkee* (Amsterdam 1954).

	ARP	CHU	KVP	SGP	LV. ARP/SGP/CHU	LV. ARP/SGP/CHU	LV. ARP/SGP/CHU	LV. ARP/SGP/CHU	Herv.P	Ch.AP	Ch.NP	AR/CHU	Vrije lijst (AR) Mel	lijst Snijder	lijst den Eerza men	TC	T N-C	PvdA	VVD	Gedeel de lijst Goede reede	Lijst van Seter Stellendam	Alg.B	Geme ente belang NT	Bel. Havenh hoofd	weth. lijst
1953 in %	20,02	6,06	4,6	16,58	9,47			4,33	1,59	0,39			0,27			67,64	33,69	22,95	10,05	*	0,69				
Zetels (115)	24	9	6	19	6		5	3	3	1			1			74	41	24	9	7	1				
1958 in %	17,31	4,3	4,8	19,11	8,50	2,28		2,78			1,55					62,91	39,01	23,47	10,94	1,16		0,85	0,98	1,13	0,48
Zetels (107)	19	5	6	19	6	4		3			4					66	41	23	10	2		2	1	2	1
1962 in %	13,15	4,02	5,09	24,13		2,17		1,09			1,70	4,07		1,01	0,78	63,45	36,13	25,46	9,33			1,34			
Zetels (107)	15	4	6	25		4		3			4	7		2	1	71	36	25	8			3			

	ARP	CHU	KVP	CDA	SGP	ARP/CHU	PCP	RPF	Hervormde partij Stellendam	Lijst De Jonge (RK)	C T	N-C T	PvdA	VVD	Visse rij- belan gen	Voor uitstr dorps belang OF	Gemeee ntebela ng Oost- Flakkee	Algemeen belang Goederee de	Algem een belang Oost Flakke e	
1965	16,97	6,13	3,52		26,28		6,93				59,83	40,34	25,29	9,86			1,45	1,61		
Zetels (54)	9	3	2		14		4				32	22	14	5			1	1		
1970 in %	9,27	3,55	3,42		26,69		11,52		2,28	1,49	58,22	37,47	22,72	9,55	2,11					3,09
Zetels (54)	5	1	2		16		7		1	1	33	21	14	4	1					2
1974 in %			2,89		27,10	6,92	21,40		1,49		59,8	33,32	16,55	12,82	1,59	1,07				1,29
Zetels (54)			2		14	3	9		1		29	25	15	6	1	2				1
1978 in %				8,09	27,85	6,93	8,72				51,59	45,76	28,35	12,27		2,67	2,47			
Zetels (54)				6	15	3	5				29	25	16	7		1	1			
1982 in %				20,94	26,02			4,59			46,96	40,6	23,36	13,56	3,63	3,66				
Zetels (56)				12	15			2			29	27	14	8	1	2				

De christelijke partijen hebben vanaf 1953 tot aan 1982 bij de gemeenteraadsverkiezingen altijd met merendeel van de zetels behaald. Voor de herindeling, maar ook na de herindeling van de gemeentes in 1965. Zowel het percentage als het totale zetelaantal laten beide echter wel een dalende trend zien ten opzichte van de niet-confessionele partijen. Deze laatste groep laat juist een stijgende lijn zien.

Op basis van deze gegevens is de conclusie te verdedigen dat in de politieke verhoudingen inderdaad een langzamere secularisatie zichtbaar is op Goeree-Overflakkee dan de landelijke trend laat zien in dezelfde periode.

Tabel 4.4: Overzicht gemeenteraadsverkiezingen 1953-1983 op basis van zetelverdeling

1953 ¹⁰³	ARP	PvdA	SGP	VVD	KVP	CHU	Ov.**
	24	24	16	13	11	7	17
1957	PvdA	ARP	SGP	VVD	KVP	CHU	Ov.
	23	19	19	10	6	5	22
1962	PvdA	SGP	ARP	VVD	KVP	CHU	Ov.
	25	25	15	8	6	4	24
1965/66 ¹⁰⁴	PvdA	SGP	ARP	VVD	CHU	KVP	Ov.
	14	14	9	5	3	2	8
1970	SGP	PvdA	ARP	VVD	KVP	CHU	Ov.
	16	14	5	4	2	1	13
1974 ¹⁰⁵	PvdA (PAK)	SGP	PCG	VVD	KVP		Ov.
	15	14	12	6	2		6
1978	PvdA	SGP	PCG	VVD	CDA		Ov.
	16	15	8	7	6		3
1982	SGP	PvdA	CDA	VVD	D66	RPF	Ov.
	15	14	12	8	1	2	3

Bronnen: <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/> en http://www.nlverkiezingen.com/ZV_ZH.html (24-08-2021)

¹⁰³ De verkiezingen in 1953 werden vanwege de watersnoodramp op verschillende data georganiseerd: Den Bommel, Herkingen en Ooltgensplaat op 22-7-1953, Middelharnis en Sommelsdijk op 03-09-1953, Stellendam op 04-09-1953 en in Oude-Tonge op 09-12-1953.

¹⁰⁴ Na de gemeentelijke herindeling van 1966. Dirksland, Goedereede en Middelharnis stemden op 18-11-1965 en Oostflakkee op 07-06-1966.

¹⁰⁵ De zetels van Progressief Akkoord (PAK) heb ik bij de PvdA geteld en PCG is een lijstverbinding tussen ARP en CHU

5 De brug naar de ‘overkant’

De periode 1953-1983 kenmerkt zich door grote veranderingen op het eiland Goeree-Overflakkee. Deze ontwikkelingen raken allemaal, in meer of mindere mate, het veelkoppige thema van het concept modernisering. Nadat de schade van de watersnoodramp hersteld was, konden ook, dankzij de grote internationale- en nationale hulpacties, de twee grootste problemen van het eiland worden aangepakt: de hoge werkeloosheid en het gebrek aan een vaste oeververbinding met Voorne-Putten. De redenatie op het eiland was dat deze vaste verbinding de spil vormde in het oplossen van beide problemen. De werkeloosheid zou immers verdwijnen als er meer bedrijven gevestigd zouden worden op het eiland. De weinig aantrekkelijke positie voor de vestiging van industrie op Goeree-Overflakkee had alles te maken met de hogere transportkosten en met de langere tijdspanne om producten via de veerverbindingen aan de overkant te krijgen. Zo typeerde het Economisch-Technologisch Instituut voor Zuid-Holland Flakkee in 1951 in een rapport over de economische situatie van het eiland:

‘De indruk die men van Flakkee verkrijgt is die van een eiland waar de last van het isolement zwaar drukt. (...) Zo krachtig is de greep van het isolement dat reeds spoedig na de oorlog het eiland bij de algemene opleving op economisch gebied ten achter bleef en de symptomen van een dreigende permanente werkeloosheid weer duidelijk aan het licht traden’.¹⁰⁶

In de eindconclusie van dit rapport werd de bouw van de brug gezien als de oplossing voor het werkeloosheidsprobleem, door de mogelijkheid voor de vestiging van industrie op het eiland, het ontstaan van een groter afzetgebied voor de op het eiland aanwezige landbouwbedrijven of doordat de werkelozen op het eiland makkelijker werk aan de overkant zouden kunnen vinden. Met dit rapport konden de voorstanders van de brug hun pleidooi voor het bouwen van de Flakkeesche brug op sociaaleconomische gronden kracht bijzetten. Die vaste verbinding met de overkant was voor veel eilanders een lang gekoesterde wens die de zo gewenste economische voorspoed zou brengen.

In dit hoofdstuk wordt de ontstaansgeschiedenis van de brug met de ‘overkant’ besproken. De plannen voor de Flakkeesche brug stammen al van voor de Tweede Wereldoorlog en werden geconcretiseerd in de jaren vijftig van de vorige eeuw. De watersnoodramp en de bouw van de Deltawerken zorgden ervoor dat uiteindelijk een alternatieve oplossing kwam voor het plan om een vaste oeververbinding te realiseren met het Zuid-Hollandse vasteland.

In het volgende hoofdstuk komt de tweede casus aan de orde, die handelt over de plannen om de Rotterdamse haven grootschalig uit te breiden en waarin op Goeree-Overflakkee een grote forenzenstad met de naam Grevelingenstad voorzien was. De gevolgen van dit *Plan 2000+* zouden indien ze gerealiseerd worden een grote impact hebben op het karakter en het uiterlijk van het eiland.

De vraag die voor dit onderzoek van belang is, is in hoeverre lokale politici in de besluitvorming over deze twee plannen een rol hebben kunnen spelen. Was er sprake van een van bovenhand beheerste modernisering of stuitte deze ‘voortgang’ ook op protest en

---

¹⁰⁶ Rapport Economisch-Technologisch instituut voor Zuid-Holland, *Sociaal economisch rapport* (Rotterdam 1951).

is eerder sprake van een betwiste modernisering. De hypothese is dat dit laatste het geval is. Mocht deze hypothese kloppen dan is het interessant om te zien of de weerstand geboden werd door de conservatieve religieuze politieke partijen.

Casus 1: De brug naar de 'overkant'

Al in 1936 werd er door de burgemeester van Middelharnis Ulbo J. Mijs een brug-comité opgericht die plannen voor een vaste verbinding met het eiland Voorne-Putten onderzocht.¹⁰⁷ Een brug zou een einde moeten maken aan de slechte economische positie van het eiland en zou ervoor zorgen dat Goeree-Overflakkee aansluiting zou vinden bij het moderne Rotterdam. In 1936 was de algemene verwachting dat het echter nog tientallen jaren of misschien wel een eeuw zou duren voordat we met ons Fordje of Opeltje over de Flakkeesche brug zouden rijden.¹⁰⁸ Een eeuw zou het uiteindelijk niet gaan duren, maar toch nog wel zo'n 28 jaar. De plannen voor de bouw van de brug verdwenen tijdelijk van het toneel tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar werden snel na de bevrijding nieuw leven ingeblazen.

De initiatieven voor de realisatie van de brug werden na de bevrijding voortgezet door de Flakkeesche Gemeenschap (FG). De FG ontstond uit het in 1945 opgerichte Wetenschappelijk Genootschap voor Goeree en Overflakkee. Een nutsvereniging die zich bezighield met het beschikbaar stellen van wetenschappelijke kennis voor de eilandbewoners, zodat het ontwikkelingspeil van de bevolking zou stijgen en belangrijke toekomstige beslissingen genomen konden worden op basis van wetenschappelijk inzicht. De FG zou een orgaan worden waarin alle belangrijke instellingen, alle gemeenten en organisaties op het eiland zouden worden verenigd.¹⁰⁹ De doelstellingen die de FG zich stelde waren onder andere: het vergroten van de bekendheid van Goeree-Overflakkee in de rest van Nederland, het onderzoeken van de mogelijkheden om tot de bouw van de Flakkeesche brug te komen, en het onderhouden van de contacten met de R.T.M voor de noodzakelijke verbeteringen in de veerverbindingen. De FG fungeerde van 1946 tot 1965 als overkoepelend overlegorgaan op het eiland, waarin de dertien verschillende gemeenten, de belangrijkste polderbesturen, de Flakkeesche boerenbond, de ambachtsschool, het lokale ziekenhuis, de nutsbedrijven en veel andere organisaties deelnamen.¹¹⁰ In 1947 telde de FG 46 leden die zich allen wilden inspannen voor de modernisering van Goeree-Overflakkee en een speciale belangstelling hadden voor de plannen voor de brug.¹¹¹ Ondanks het brede samenwerkingsverband tussen de dertien gemeentes en de andere organisaties was het nadrukkelijk niet de insteek om een super-gemeenteraad te vormen maar slechts een adviserende rol te spelen in het politieke landschap op het eiland.¹¹² In 1948 werd in het jaarverslag van de FG opgemerkt 'dat de grote verkeersvraagstukken nog enige jaren besproken zouden moeten worden, maar dat aangevuurd door optimisten en niet geremd door pessimisten zullen wij (...) komen tot een definitieve oplossing van de verkeersproblemen'.¹¹³

---

¹⁰⁷ J.C. Both, *Flakkee uit zijn isolement*. https://www.goeree-overflakkee.nl/streekarchief/tijdvak-1950-heden_45257/item/opening-haringvlietbrug_133324.html (25-04-2020).

¹⁰⁸ *Eilanden-Nieuws*, 7-11-1936.

¹⁰⁹ Wetenschappelijk Genootschap voor Goeree en Overflakkee, *Jaarverslag 1946* (Middelharnis 1946) 16-19.

¹¹⁰ Zie overzicht van de leden van de FG in bijlage 1.

¹¹¹ *Eilanden-Nieuws*, 12-02-1947.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ Wetenschappelijk Genootschap voor Goeree en Overflakkee, *Jaarverslag 1948* (Middelharnis 1948) 34.

In 1949 werd het Rijkswaterloopkundig Laboratorium van professor Thijsse in Delft ingeschakeld om de verschillende mogelijkheden voor de Flakkeesche brug te onderzoeken. In het laboratorium was net na de oorlog een maquette van het deltagebied gemaakt om de in de toekomst te verwachten waterstanden te kunnen berekenen. Het bezoek moet de leden van de FG gesterkt hebben in hun overtuigingen voor de bouw van de brug. In het verslag van de FG over dit bezoek is te lezen dat dit bezoek het inzicht opleverde dat Flakkee niet zou moeten wachten op een dam in het Haringvliet, omdat dit damplan een onderdeel was van een veel groter plan waarvan de voorbereiding nog jaren zouden vergen.¹¹⁴ Het plan waarop gedoeld werd is het 'vijfeilandenplan' dat op haar beurt weer onderdeel was van een ouder plan van Rijkswaterstaat om de verzilting van de landbouwgronden in het deltagebied tegen te gaan. In de plannen van Ir. Schönfeld uit 1943 werd voor het eerst gesproken over de afsluiting van het Haringvliet door middel van een dam om deze verzilting tegen te gaan.

De voornaamste kritiek op dit plan werd geleverd door de waterbouwkundig ingenieur Johan van Veen, die dit plan te kostbaar vond. Ook het plan om alle rivieren in de Delta om te leiden via de Westerschelde en alle zeearmen in te polderen was volgens Van Veen geen wenselijke noch haalbare optie.¹¹⁵ Van Veen was als geen ander van mening dat er op korte termijn iets gedaan moest worden om de erbarmelijke toestand van de dijken in het Deltagebied snel te verbeteren. Zo werd al in 1946 voor het eiland Goeree-Overflakkee geconcludeerd dat twee derde van de dijken op het eiland te laag waren.¹¹⁶ Na verschillende waarschuwendende rapporten over de te lage en verzwakte dijken in het deltagebied kreeg hij in 1951 de opdracht om een plan op te stellen waarbij een mogelijke watersnood voorkomen zou moeten worden.¹¹⁷ Het in januari 1953 gelanceerde plan omvatte twee varianten: een direct uit te voeren direct plan en een geleidelijk uit te voeren plan om de zeearmen in het deltagebied van de zee af te sluiten. In het directe plan betekende dit voor Goeree-Overflakkee dat het eiland verbonden zou worden door een dam aan de zuidkant van het eiland ten zuiden van Herkingen met Schouwen-Duivenland en door een dam in het Haringvliet, die aangelegd zou moeten worden ten zuiden van de inlaat van het Kanaal door Voorne bij Hellevoetsluis naar een plek ten zuiden van de havens van Sommelsdijk en Middelharnis, die op die plek voorzien zou worden van een sluis voor de scheepvaart. Op de kaart op afbeelding 7 is te zien dat Van Veen in zijn Deltaplan deze dam niet als wegverbinding zag, maar exclusief als waterkering. Het wegverkeer zou gaan lopen via het traject van de Flakkeesche Brug over Tiengemeten naar de Hoekse Waard. Aan de andere kant van het eiland zou ook een dam gebouwd worden ten westen van Herkingen naar de dijk bij Dreischor op Schouwen-Duivenland. Het autoverkeer zou via die verbinding naar Zeeland door kunnen rijden. In het uiteindelijke plan werd niet voor deze variant gekozen, maar voor een dam ter hoogte van Bruinisse, om op deze manier Volkerak en Haringvliet af te sluiten. In beide varianten van dit deltaplan werd rekening gehouden met de bouw van de

---

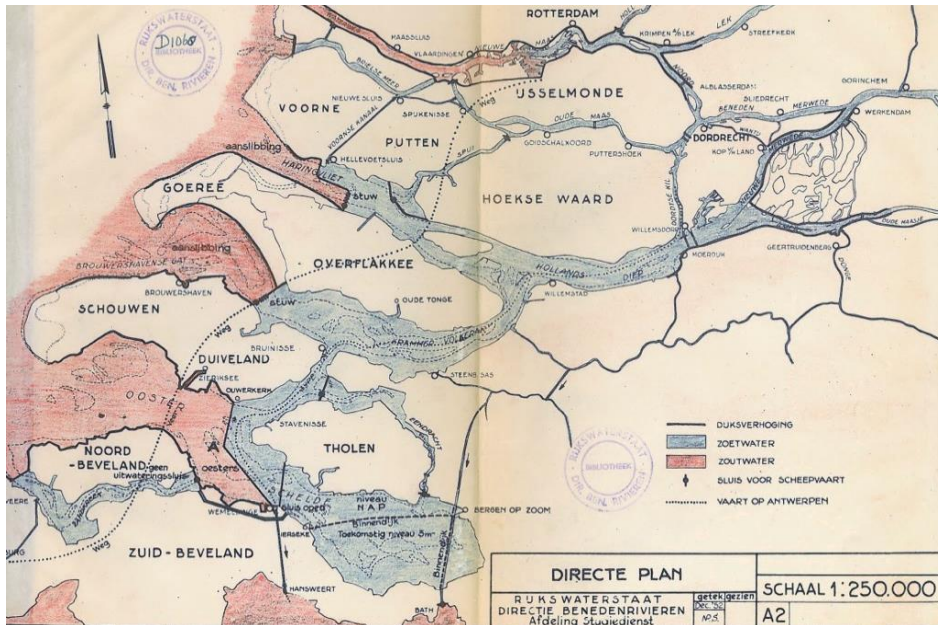
¹¹⁴ Wetenschappelijk Genootschap voor Goeree en Overflakkee, *Jaarverslag 1949/1950* (Middelharnis 1950) 24.

¹¹⁵ Johan van Veen, *Critiek op het plan Luctor et Emergo*, 1945.
https://puc.overheid.nl/rijkswaterstaat/doc/PUC_114251_31/1/ (15-02-2022).

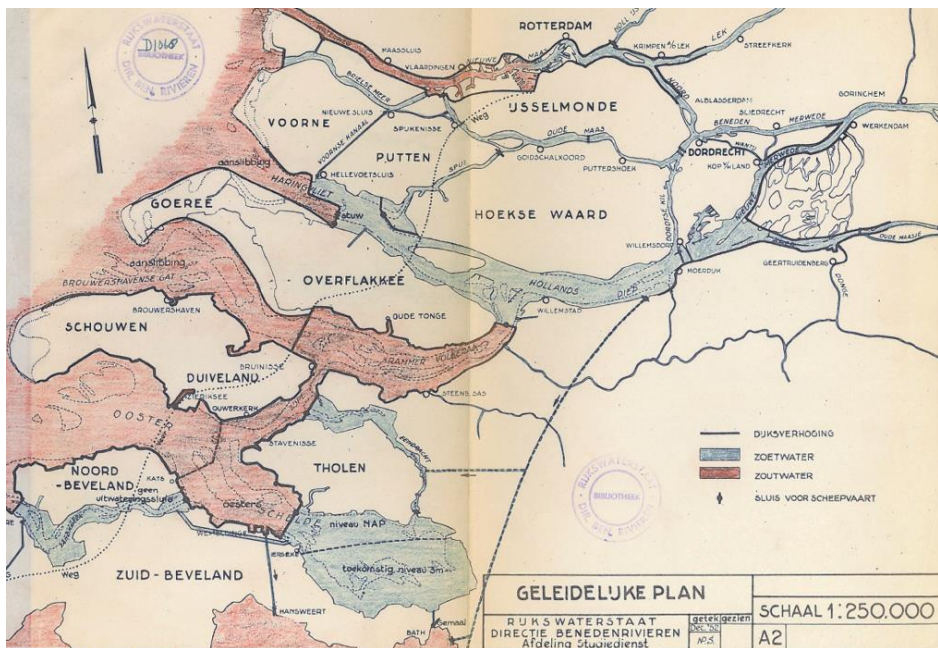
¹¹⁶ Willem van der Ham, *Johan van Veen Grondlegger van het Deltaplan* (Amsterdam 2020) 220-221.

¹¹⁷ Willem van der Ham, 'Watersnoodramp van 1953, was te voorkomen' in *Tijdschrift voor watersstaatsgeschiedenis* 12 (2003) 21-31.

brug, zoals voorbereid door de FG. Van Veen maakte over de wegverbinding Rotterdam-Goes, enkel de korte opmerking, 'zulks in verband met de brugplannen bij Tien Gemeten'.¹¹⁸ Beide schetsen zijn gemaakt in september 1952 en werden in januari 1953 aangeboden aan minister Jacob Algra van Verkeer en waterstaat. Johan van Veen besloot zijn nota aan de minister als volgt: 'Voorgesteld wordt de studies in bovenomschreven zin met spoed voort te zetten.'¹¹⁹

Afbeelding 6
Het directe plan van
Johan van Veen uit
1953

Afbeelding 7
Het Gelidelijke plan
van Johan van Veen
uit 1953

¹¹⁸ Rapport Afsluitingsplannen der tussenwateren (Den Haag 1953) 2.

https://puc.overheid.nl/rijkswaterstaat/doc/PUC_15695_31/1?solrID=PUC_15695_31_1&solrQ=afsluitingsplan%20nen (30-09-2021).

¹¹⁹ Willem van der Ham, *Johan van Veen, meester van de zee* (Amsterdam 2020) 224.

Voorafgaand aan de publicatie van de plannen van Van Veen werden aan het begin van de jaren '50 de acties van de FB in de verschillende gemeenteraden op het eiland kritisch gevolgd. Dit blijkt onder andere uit enkele opmerkingen uit de raadsvergaderingen in Dirksland en Middelharnis in 1950 en 1951. In de raad van Dirksland werd er getwijfeld aan de aanpak van de FG gezien de vraag van raadslid Poortvliet (PvdA) of de FG er zelf wel van overtuigd was dat de brug er zou komen. AR raadslid Albregts zag liever dat de bestaande veerverbindingen van de R.T.M verbeterd zouden worden.¹²⁰ En in de raadsverslagen uit 1951 is te lezen dat het een aantal leden van de raad van Middelharnis niet snel genoeg ging met het onderzoek naar van de Flakkeesche brug en dat er openlijk getwijfeld werd aan de handelswijze van de FG. Volgens de heer Van der Meijde (VVD) was het wellicht een beter idee geweest om de oplossingen voor de verkeersproblematiek van het eiland niet uit te besteden aan de overkoepelende FG, maar om zelf naar een eigen oplossing te zoeken. Volgens hem was het verstrekken van subsidie aan de FG een zinloze zaak als de brug er toch niet op korte termijn zou komen.¹²¹ Hij werd bijgevallen door raadslid Koppelaar (SGP) die over een impasse sprak wat het onderzoek naar de brug betrof. Hij vroeg zich af waarom de verschillende gemeenteraden niet meer betrokken werden bij de plannen van de FG. Deze opmerking werd onderschreven door raadslid Kleingeld (PvdA). Deze kritiek op de FG lijkt echter misplaatst wanneer men kijkt de verschijningsdatum van het sociaaleconomisch rapport van het Economisch Technologisch Instituut voor Zuid-Holland (ETI). Dit rapport verscheen in juni 1951 in opdracht van de FG, waarin de belangrijkste conclusie was:

‘(...) dat een vaste oeververbinding voor Flakkee van groot belang is. Blijft deze achterwege dan zal zich de huidige situatie in de komende dertig jaar stabiliseren. Het welvaartsniveau zal worden gedrukt, een permanente werkeloosheid dreigt. Komt zij tot stand, dan zal weliswaar de werkgelegenheid op het eiland zelf niet zeer sterk toenemen, maar het welvaartsniveau zal stijgen en de drukkende werkeloosheid zal verdwijnen.’¹²²

Met dit rapport had de FG wetenschappelijke argumenten in handen om de urgentie van de bouw van de brug in Den Haag te benadrukken.

Toch ging het veel eilanders niet snel genoeg. Het dilemma ontstond om of te investeren in de brug en wachten op Haagse goedkeuring en tot die tijd de slechte veerverbindingen voor lief te nemen, of om in de tijd die de brug nog op zich liet wachten juist wel te investeren in de veerverbindingen. Dit laatste hield het risico in dat de financiering van de brug in gevaar kwam. De discussie over de mogelijke verbouwing van de veerboot ‘Stad Zierikzee’ is in dit kader exemplarisch te noemen. Op de raadsvergadering in Middelharnis in mei 1952 werd het voorstel besproken om deze veerboot, varend tussen Hellevoetsluis en Middelharnis, te verbouwen om deze beter geschikt te maken voor het groeiende autoverkeer. Raadslid Beversluis (SGP) had hier grote bezwaren tegen omdat hij vreesde dat het moderniseren van de veren tot afstel van de bouw van de brug zou leiden.¹²³ In de raadsvergadering van de gemeente Goedereede werd in hetzelfde jaar het

---

¹²⁰ Streekarchief Goeree-Overflakkee, Notulen Gemeenteraad Dirksland, 17-11-1950.

¹²¹ Streekarchief Goeree-Overflakkee, Notulen Gemeenteraad Middelharnis, 13-12-1951.

¹²² Economisch Technologisch Instituut voor Zuid-Holland, *Sociaal Economisch Rapport Goeree-Overflakkee* (Rotterdam 1951) 214-215.

¹²³ Notulen Gemeenteraad Middelharnis, 20-05-1952.

opknappen van de Zierikzee afgedaan met de opmerking 'maar het is een lap op een oude broek'. De raad van Goedereede ging overigens wel akkoord met de garantie aan de R.T.M voor de modernisering en uitbreiding van de capaciteit van het schip.¹²⁴ Ook de gemeenteraad van Ouddorp ging zonder bezwaar akkoord met de garantiestelling.¹²⁵ In augustus 1953 werd door de R.T.M. het besluit genomen om de boot toch niet te verbouwen.

De kritiek op de FG dat er niet snel genoeg gehandeld werd was niet echt terecht. Zo had Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland al in 1947 op verzoek van de FG een onderzoekscommissie ingesteld om de mogelijkheden voor het realiseren van een vaste oeververbinding te onderzoeken. Het rapport had echter lang op zich laten wachten en verscheen uiteindelijk in november 1952. In het voorwoord is het volgende te lezen over deze reden voor de lange onderzoeksperiode:

'Leefde aanvankelijk de verwachting dat het rapport binnen niet al te lange tijd zou kunnen worden voltooid, geleidelijk echter kwam de commissie echter(...) tot de conclusie dat voor het ontwerpen van een vaste verbinding over een zeearm als het Haringvliet een diepgaande studie was vereist.'¹²⁶

Verder werd gesteld dat hoewel de voltooiing lang op zich had laten wachten dat veel van het voorbereidend werk wellicht bij de eventuele bouw van de vaste verbinding zou kunnen worden gebruikt. In het rapport werd naast de technische aspecten van de bouw van de brug ook aandacht besteed aan de sociaal-culturele en economische aspecten. Het gebrek aan contact met de andere delen van het land zou een zeer beperkte uitwisseling van ideeën en denkbeelden op het culturele vlak inhouden, een forse belemmering vormen voor de verplaatsing van arbeid en een belemmering zijn in de export van landbouwproducten. Met name de uitvoer van landbouwproducten zoals aardappelen, suikerbieten, uien en witlof zou bij de realisering van de brug profiteren van een minder kostbare, beter betrouwbare en kortere reis naar het afzetgebied buiten het eiland. De mogelijkheden om uien te exporteren naar Engeland over een verzekerde verbinding werd in het rapport zelfs als nationaal belang gezien.¹²⁷

Ook werd de mogelijkheid genoemd een einde te maken aan de structurele hoge werkeloosheid op het eiland door de bouw van de brug. Om een idee te geven, over het eerste halfjaar van 1952 werd f 440,000 aan werkeloosheidsuitkeringen betaald door de gezamenlijke gemeentes op het eiland. Met de komst van de brug zouden arbeiders makkelijker werk kunnen vinden aan de overkant, met name in het Rijnmondgebied. De toenmalige veerverbindingen vormden voor veel pendelaars een belemmering vanwege de reistijd en de kosten. In het rapport werd een totaalbedrag genoemd van f 700,000 dat in 1951 betaald werd aan veergelden, waarvan een groot gedeelte betaald moest worden door de pendelaars. De verwachting was ook dat kleinschalige industrie de weg zou vinden naar het eiland vanwege het aanwezige arbeidsoverschot.

---

¹²⁴ *Eilanden-Nieuws*, 07-05-1952.

¹²⁵ Notulen Gemeenteraad Ouddorp, 11-08-1952.

¹²⁶ Rapport Commissie inzake onderzoek vaste verbinding Goeree-Overflakkee-vaste land van Zuid-Holland (Den Haag 1952) 1.

¹²⁷ Rapport Commissie inzake onderzoek vaste verbinding Goeree-Overflakkee-vaste land van Zuid-Holland, 25.

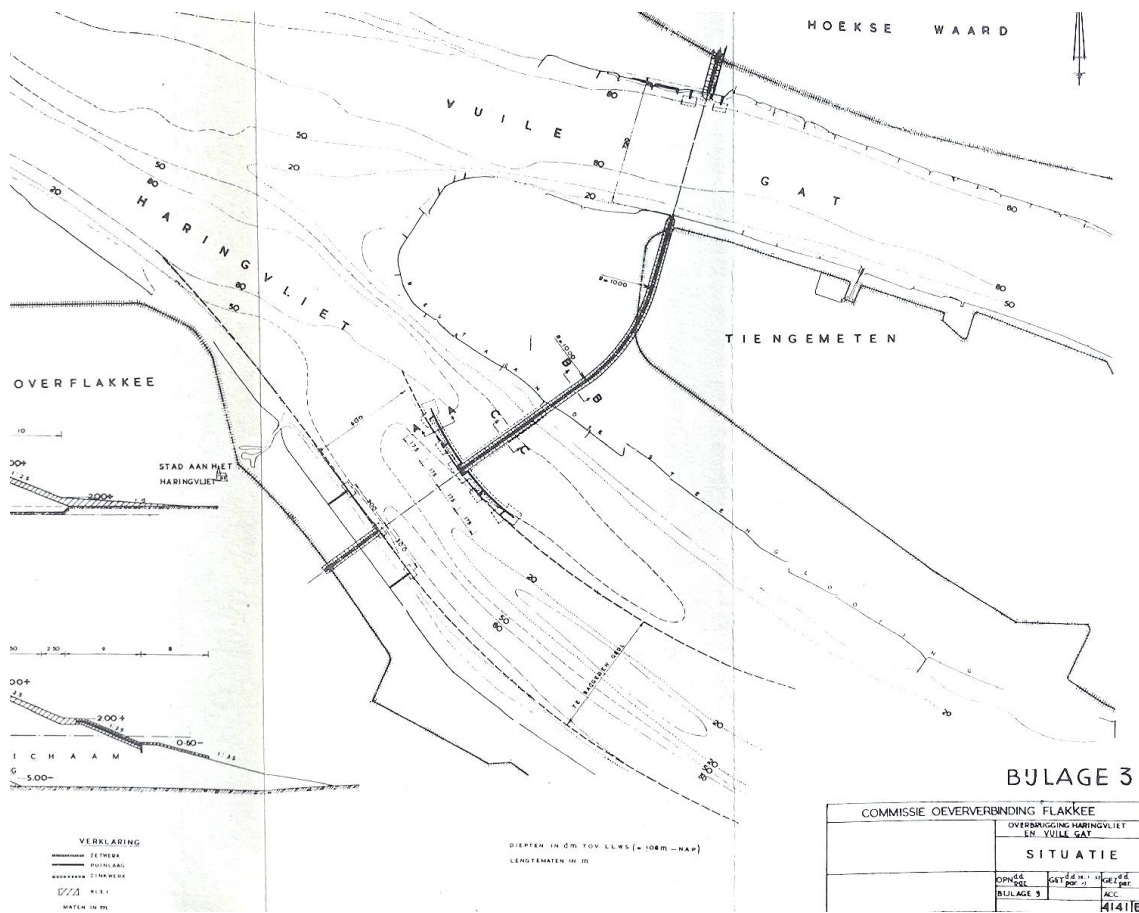
Naast de sociaaleconomische en de sociaal-culturele aspecten van de situatie op Goeree-Overflakkee werden ook de technische aspecten van de toekomstige oeververbinding besproken. Zo werden de verschillende opties voor het traject van de brug over het Haringvliet tegen elkaar afgezet en werden de kosten in kaart gebracht. Vanwege de reeds aanwezige infrastructuur was een verbinding tussen de haven van Middelharnis recht over het Haringvliet de meest gunstige. Deze viel echter af vanwege de grote te overbruggen afstand over het water en door de diepte van de stroomgeulen in het Haringvliet. Vanuit waterbouwkundig oogpunt was traject C de beste optie. Dit traject liep vanaf de dijk bij Den Bommel via het eiland Tiengemeten naar de Hoeksche Waard.¹²⁸ Het traject was al eerder door de ingenieurs Nijhoff en Jansen aangemerkt als gunstig vanwege de relatief kleine overbruggingsafstand door de smalle geul in het Haringvliet. Het plan omvatte eigenlijk twee bruggen: de eerste brug die het Haringvliet overspande vanaf de dijk bij Stad aan 't Haringvliet naar de westpunt van het eilandje Tiengemeten en een tweede brug die het Vuile gat overspande van Tiengemeten naar de Hoekse Waard. De brug over het Haringvliet zou 600 meter moeten overspannen en de brug over het Vuile gat 720 meter.

In het rapport worden de kosten voor de brug geraamd op 22,5 miljoen gulden of 18,7 miljoen, afhankelijk van het te kiezen type brug. In het rapport werden twee verschillende ontwerpen voor de brug gepresenteerd. Het eerste ontwerp ging uit van een traditionele brug met stalen vakwerk-overspanningen, maar in het rapport werd al opgemerkt dat de staalprijzen tussen juni 1950 en december verdubbeld waren en dat deze variant inmiddels erg kostbaar was geworden.¹²⁹ De in het rapport als type twee aangeduide brug was een brug van voorgespannen beton, zonder de traditionele hoge opbouw. De auteurs van het rapport merkten bij dit ontwerp nog wel op dat er in Europa nog geen grotere overspanningen waren gemaakt van meer dan 60 meter en dat de grote overspanningen van het Haringvliet en het Vuile Gat extra kosten met zich mee zouden kunnen brengen. Tenslotte werd als derde mogelijkheid geopperd om de bestaande spoorbrug bij Moerdijk over te nemen van de Nederlandse Spoorwegen zodra deze vervangen zou moeten worden. De kosten om de brug te verbinden met het bestaande wegennet waren in de ramingen meegenomen, maar men voorzag al wel dat het wegennet na verloop van tijd uitgebreid zou moeten worden, zowel op Goeree-Overflakkee als aan de overkant.

---

¹²⁸ In verschillende stukken wordt het eiland ook aangeduid met de naam Tien gemeten, ik gebruik hier de algemeen gangbare spelling Tiengemeten.

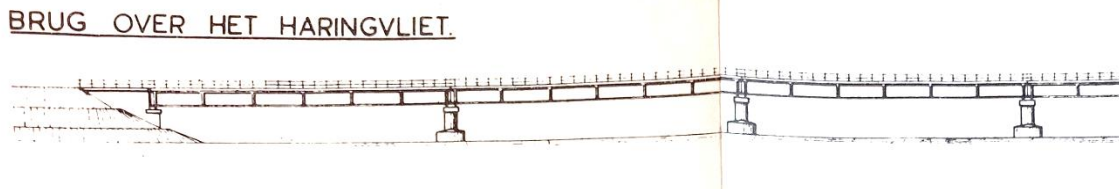
¹²⁹ Rapport Commissie inzake onderzoek vaste verbinding Goeree-Overflakkee-vaste land van Zuid-Holland, 56.

Afbeelding 8 Situatieschets voor de Flakkeesche brug

Afbeelding 9 Brug type 1 met traditionele stalen opbouw.

Afbeelding 10 Brug type 2 van voorgespannen beton

De kosten voor de opzet en het onderzoek naar de brug werden ondergebracht in een naamloze vennootschap: De N.V. Brugverbinding Haringvliet, die 100 aandelen wilde uitgeven à f 1000 per aandeel. De beoogde aandeelhouders waren de dertien gemeenten op het eiland die hierin vrijwillig zouden participeren.

In de discussie over de deelname aan het brugproject speelde het eerdergenoemde dilemma om of te investeren in de NV, of geld vrij te maken voor betere veerverbindingen, een grote rol. Naast de plannen om een brug te bouwen werd in de raad van Middelharnis nu ook de optie voor afdamming van het Haringvliet genoemd. Ondanks de geopperde twijfel besloot de raad toch tot participatie in de NV.¹³⁰ Niet alle gemeenten besloten om direct over te gaan in participatie in de N.V. Brugverbinding. De gemeenteraden van Dirksland en Oude Tonge hadden wat meer bedenktijd nodig en de gemeente Ouddorp stemde in 1952 voorlopig tegen participatie. Raadslid Caron (Chr. Nat Kiesvereniging) stemde tegen omdat er voorlopig geen zicht was op de komst van de brug en het geld bovendien beter besteed kon worden aan de verbetering van de veren.¹³¹ In afwachting van

het onderzoek naar de vaste oeververbinding van de gedeputeerde staten van Zuid-Holland werd er voorlopig tegen gestemd. Uiteindelijk ging ook de gemeente Ouddorp in 1953 overstag en werden er negen aandelen aangekocht. De gemeente Middelharnis was met dertien aandelen in haar bezit zelfs een van de grootste aandeelhouders van de NV. De kleinste aandeelhouders waren de gemeenten Herkingen, Stad aan het Haringvliet en Goedereede met elk drie aandelen.¹³²

Hieruit kan de conclusie getrokken worden dat alle dertien gemeenteraden op het eiland zich achter de plannen voor de bouw van de brug schaarden. De verbetering van de infrastructuur op het eiland was immers een essentiële voorwaarde voor het verbeteren van de economische positie van het eiland.

Afbeelding 11 Proefdruk van een aandeel in de NV. Brugverbinding Haringvliet

¹³⁰ Notulen gemeenteraad Middelharnis, 09-06-1952.

¹³¹ *Eilanden-Nieuws*, 25-06-1952.

¹³² Concept statuten De Flakkeesche brug (Middelharnis 1952).

Toch bleef in breder verband de vraag spelen of de verbetering van de verbindingen niet gekoppeld zouden moeten worden aan de al langer bestaande vraag of het eiland beter beschermd zou moeten zijn tegen de zee. Zo verscheen in *Het Vrije Volk* van 28 november 1952 een artikel over de vervoersproblematiek van Goeree-Overflakkee. In dit artikel werd de Flakkeesche brug niet gezien als de oplossing, maar een eventueel te bouwen dam in het Haringvliet.¹³³ De auteur van het krantenartikel legde de link tussen het Flakkeese vervoersprobleem en de plannen van waterbouwkundig ingenieur Johan van Veen voor de Zeeuwse- en Zuid-Hollandse eilanden. Toch bleef de voorkeur van de FG uitgaan naar de brug, waarvan de plannen inmiddels in een vergevorderd stadium verkeerden. In november 1952 werd in een artikel in *Eilanden-Nieuws* de plannen voor de bouw van de brug uiteengezet.¹³⁴ In datzelfde artikel werden de voordelen voor de bouw van de brug afgezet tegen de verbinding stagnerende invloeden als mist, ijsgang en storm waar de veren veelvuldig last van hadden.

De onvrede over het uitblijven van de brug en de hoge kosten om aan de 'overkant' te komen hadden in mei 1952 geleid tot een protestactie tijdens het bezoek van minister Wemmers van Verkeer en Waterstaat aan Middelharnis. Aan de haven stonden honderden auto's met spandoeken met teksten die de minister moesten overtuigen om meer te investeren in de veerverbindingen.¹³⁵ Veel eilanders vonden het oneerlijk dat de commerciële RTM een eeuwigdurende concessie had op het exploiteren van de veerverbindingen met de andere Zuid-Hollandse eilanden, terwijl de veren in Zeeland in dienst voeren van de provincie en slechts kostendekkend hoefden te zijn.

Afbeelding 12 Vrachtwagens met spandoeken tijdens het protest van minister Wemmers in 1952. Foto overgenomen uit *Het Parool* van 03-05-1952.

¹³³ *Het Vrije Volk*, 28-11-1952.

¹³⁴ *Eilanden-Nieuws*, 19-11-1953

¹³⁵ *Eilanden-Nieuws*, 03-05-1952 en *Parool*, 03-05-1952.

Al met al schoot het niet echt op. Ondanks de opgestelde rapporten en de ontwikkelde plannen moest de FG in december 1952 melden dat het belangrijkste wapenfeit was dat de leden van de Provinciale Staten een doosje witlof opgestuurd kregen met een begeleidend schrijven dat om de teelt van dit gewas tot grotere bloei te laten komen een vaste oeververbinding noodzakelijk was.¹³⁶ Een geste die noodzakelijk geacht werd om het inmiddels ontstane gesteggel tussen de verschillende Haagse instanties over de toestemming voor de bouw van en de kosten van de brug op te lossen. Het probleem was namelijk dat zowel de provincie Zuid-Holland als Rijkswaterstaat achter de plannen voor de Flakkeesche brug stonden, maar dat de kosten ervoor een struikelblok vormden. Totdat de bouwplannen definitief goedgekeurd zouden worden, moest er dus eerst meer geïnvesteerd worden in de bestaande veerverbindingen van de RTM omdat door het toenemende autoverkeer de veercapaciteit onvoldoende was. Een plan waar de FG zich absoluut niet in kon vinden, omdat ze het te investeren geld liever uit wilde geven aan bouw van de brug.

In november 1952 stopte de FG met haar rol voor het promoten en onderzoeken van de bouw van de brug omdat de oprichting van de NV. Brugverbinding aanstaande was. De initiatieven tot oprichting van de NV. Brugverbinding Goeree-Overflakkee en Hoeksche Waard zorgden voor een impuls om tot een snelle oplossing te komen. De belangrijkste zet om het stagnerende proces vlot te trekken was dat de NV. de kosten voor de bouw en het onderhoud van de brug voor eigen rekening zou nemen om die via een tolsysteem weer terug te verdienen. In het overleg met de verkeerscommissie van de Tweede Kamer werd aangegeven dat de beslissing over de bouw van de brug te lang was blijven hangen tussen Rijk en provincie, maar dat langer wachten geen optie was. In een krantenartikel van *Eilanden-Nieuws* van december 1952 werd zelfs al gemeld dat een groot buitenlands bouwbedrijf een aanbieding gedaan had voor de bouw van de brug.¹³⁷ In de vergadering van de raad Middelharnis in december 1952 werd optimistisch gemeld dat de nieuwe minister van Verkeer en Waterstaat, Algera, de isolatie van Flakkee zeer ongewenst vond en positief had gereageerd op de plannen voor bouw van de brug. De daadwerkelijke beslissing van de bouw van de brug lag nu in handen van het parlement.

Nadat in februari 1953 het water haar verwoestende kracht had laten zien in het Deltagebied en Zeeland was duidelijk dat Van Veen helaas gelijk had met zijn constatering dat de Zuid-Hollandse delta de zwakste schakel vormde in de Nederlandse kustverdediging. Na de eerste noodhulp en de snelle geïmproviseerde evacuatie van de overlevenden uit het rampgebied, boog de overheid zich ook direct over de herstellvraag van de getroffen gebieden. Op 18 februari 1953 stelde minister Algera de Deltacommissie in. De voorzitter van de commissie was A.G. Maris, de directeur-generaal van Rijkswaterstaat, en Van Veen werd zowel lid als secretaris. De commissie moest zorgen dat een situatie zoals in februari 1953 nooit meer zou kunnen gebeuren.¹³⁸ De Deltacommissie was in zekere zin een voortzetting van de Deltacommissie uit 1952 en van de Stormvloedcommissie uit 1939. De commissie stond voor de moeilijke taak om een keuze te maken tussen het verhogen van duizenden kilometers dijk, of de kustlijn te drastisch in te korten om het land erachter te beschermen. Er werd voor gekozen voor de laatste optie. De commissie presenteerde in 1960 haar eindverslag, waarin niet alleen naar de waterbouwkundige aspecten werd

---

¹³⁶ Wetenschappelijk Genootschap voor Goeree en Overflakkee, *Jaarverslag FG 1952* (Middelharnis 1952) 16-17.

¹³⁷ *Eilanden-Nieuws*, 13-12-1952.

¹³⁸ Willem van der Ham, 'Het Deltaplan: nieuwe bescherming voor een kwetsbaar land' in: Bert Toussaint, (red.) *Modern wereldwonder Geschiedenis van de Deltawerken* (Amsterdam 2018).

gekeken, maar ook naar de sociaaleconomische aspecten van het plan. In de zeven jaar tussen het instellen van de commissie en haar eindverslag werd er echter niet stilgezeten. Op basis van verschillende interim-adviezen werden er concrete plannen voor het immense kustverdedigingsprogramma ontwikkeld en al uitgevoerd.

Ondanks dat ondertussen de ramp had plaatsgevonden, werd de NV. Brugverbinding Goeree – Overflakkee en Hoeksche Waard officieel opgericht op zeven december 1953. Naast de vergevorderde plannen voor de brug, werd nu ook rekening gehouden met het afdammen van het Haringvliet.¹³⁹ Tijdens de feestelijke oprichtingsbijeenkomst in Hotel Meijer in Middelharnis werd er veel teruggekeken op het ontstaansproces, maar ook de hoop uitgesproken dat er nu niet te veel meer gepraat zou worden, maar dat er eindelijk tot actie overgegaan kon worden.¹⁴⁰ Naast de speeches van onder andere de heer P.D. Sieling, die al in 1939 betrokken was bij de eerste plannen voor de bouw van een vaste oeververbinding, waren er felicitaties van veel hoogwaardigheidsbekleders en organisaties. De directie R.T.M. had een bericht gestuurd dat ze verhinderd waren.¹⁴¹

In februari 1954 verscheen het derde interim-advies van de Deltacommissie waarin het advies gegeven werd om de zeearmen Haringvliet, het Brouwershavense gat, de Oosterschelde en het Veeregat van de Noordzee af te sluiten. In de conclusie van het advies is te lezen dat er niet alleen aan het veiligheidsaspect werd gedacht, maar ook aan de sociaaleconomische ontwikkeling van het gebied en werden de mogelijkheden genoemd om het isolement van het eilandengebied te doorbreken door nieuwe wegverbindingen aan te leggen. 'Betere aansluitingen aan de vaste wal is hier een belang, niet slechts van gewestelijke, maar ook van nationale betekenis.'¹⁴²

In 1954 nam de ongerustheid weer toe dat het Deltaplan voor vertraging zou zorgen in de totstandkoming van de brugverbinding.¹⁴³ In hierboven genoemde krantenartikel in het *Eilanden-Nieuws* werd de mogelijkheid geopperd om aan te sluiten bij de in het Deltaplan genoemde wegverbinding over het Haringvliet, de snelweg Rotterdam-Bergen op Zoom. In 1955 werd op uitnodiging van het Wetenschappelijk Genootschap Goeree-Overflakkee door Prof. Ir. Klein van de provinciale waterstaat een lezing gehouden, waarin sprake was van een nieuwe variant van een brug over het Haringvliet via Tiengemeten. De spreker noemde het einde van het isolement nabij, dankzij een nog te bouwen weg vanaf de Hollandse Randstad naar België over Goeree-Overflakkee. Haringvliet. Het voordeel voor Goeree - Overflakkee van deze nog aan te leggen weg, was dat dankzij de centrale positie van het eiland in dit plan er nieuwe mogelijkheden ontstonden voor zowel recreatie als vestiging van industrie.¹⁴⁴ De plannen waar Klein over sprak verschenen in 1956 in het rapport *Randstad en Delta*.¹⁴⁵ Het idee achter dit rapport was niet de angst voor herhaling van een watersnoodramp, maar het probleem van de snel toenemende bevolkingsgroei in de Randstad. Om die bevolkingsgroei het hoofd te kunnen bieden en deze te kunnen scheiden van de industriële ontwikkelingen zou er ruimte gemaakt moeten worden in het landschap voor wonen, recreatie en industrie.

---

¹³⁹ *Eilanden-Nieuws*, 28-11-1953.

¹⁴⁰ *Eilanden-Nieuws*, 09-12-1953.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Deltacommissie, *Derde interim-advies. Afsluiting der zeearmen* (Den Haag 1954), 13-16.

¹⁴³ *Eilanden-Nieuws*, 28-04-1954.

¹⁴⁴ *Eilanden-Nieuws*, 28-05-1955.

¹⁴⁵ Provinciale planologische dienst in Zuid-Holland, *Randstad en Delta* (Den Haag, 1956)

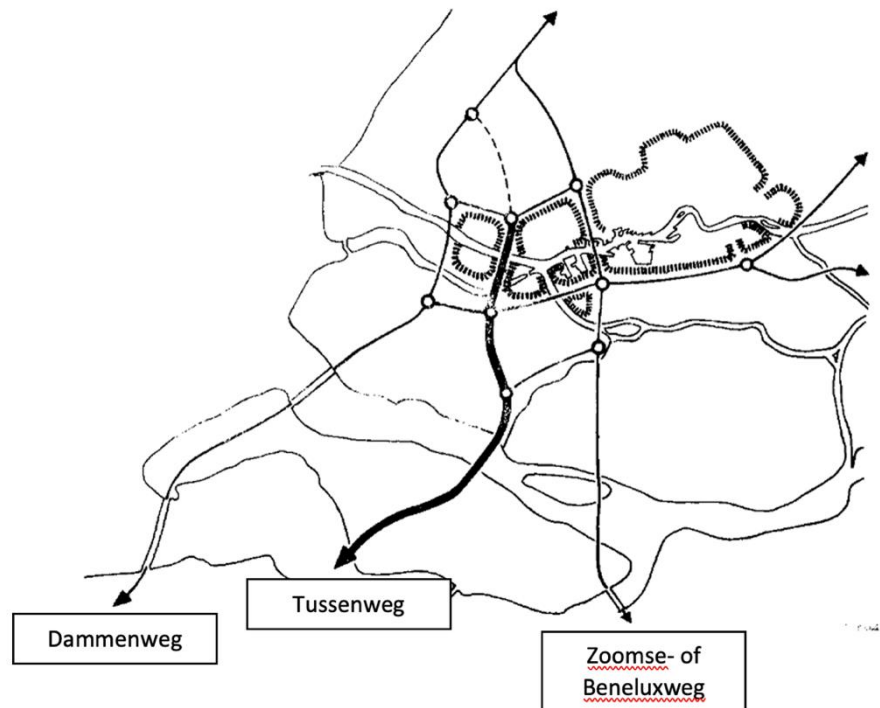

De Planologische Dienst Zuid-Holland opperde het Haringvliet als havenbekken te gebruiken, met een directe waterverbinding met de Rotterdamse haven. Die verbinding, het Deltakanaal, zou ongeveer op de plek komen van het kanaal door Voorne. De belangrijkste woonsteden voor de in de havens werkzame forenzen zouden dan Hellevoetsluis en Middelharnis moeten worden. In een latere fase zou ook de bebouwing van Tiengemeten een oplossing kunnen bieden voor het gebrek woonruimte. De Grevelingen kreeg in deze studie een belangrijke recreatieve functie en lag op korte afstand van de nieuwe wooncentra. In de plannen voor de wegverbindingen van het Rotterdamse centrum naar de periferie werden drie

nieuwe wegen voorgesteld: de Zoomse- of Beneluxweg, de Dammenweg en een later te bouwen Tussenweg. De Dammenweg volgde logischerwijs de dammen uit het Deltaplan in het Haringvliet en de Grevelingen in de richting van Zeeland. De Zoomse- of Beneluxweg werd gepland door de Hoekse Waard via het eiland Tiengemeten over het oosten van Flakkee naar Bergen op Zoom en verder richting België. De in een later

stadium geplande Tussenweg zou tussen Maassluis en Blankenburg via Voorne naar het Haringvliet lopen. Daar was een veerverbinding met Middelharnis voorzien, die eventueel later door een tunnel vervangen zou moeten worden.¹⁴⁶ De verkeersverbindingen werden niet alleen cruciaal geacht voor de grote stromen forenzen die dagelijks naar de Rotterdamse havens zouden reizen, maar ook voor de toestroom aan recreanten die gebruik zouden maken van de gelegenheid om te recreëren in de vrije natuur. In het plan werd rekening gehouden met 500.000 personen die tegelijk in de recreatieoordn aan de Grevelingen en het Noordzeestrand zouden verpozen.¹⁴⁷ Het plan, dat ook bekend stond als 'Plan de Lange' naar de adjunct-directeur van de planologische dienst Ir. Lange, werd op het eiland met gemengde gevoelens ontvangen.

In de gemeenteraad in Middelharnis werd de vraag gesteld of de bevolking van Goeree-Overflakkee passief zou afwachten of dat men bereid was positief de nieuwe ontwikkelingen tegemoet te treden en krachtig leiding te geven aan een grootse

Afbeelding13: Schets van de geplande wegverbindingen uit het rapport *Randstad en Delta* (1956)

¹⁴⁶ Provinciale planologische Zuid-Holland, *Randstad en Delta*, 26.

¹⁴⁷ *Ibidem*, 51.

ontwikkeling voor het hele eiland.¹⁴⁸ In juli 1956 werden de plannen toegelicht in een bijeenkomst in de veilinghallen van Middelharnis door Ir. Lange. Hij noemde in zijn redevoering dat het Deltaplan zou zorgen voor veiligheid, opheffing van het isolement en zoetwater en dat de toegift van dit plan ruimte voor de Randstand zou moeten zijn. Op de ingestuurde vraag hoe het de oesterteelt zou vergaan bij afdamming van de Grevelingen reageerde de spreker met de opmerking dat er nu eenmaal wat opgeofferd zou moeten worden.¹⁴⁹ Enerzijds was er de opluchting dat het eiland eindelijk uit haar isolement verlost zou worden door een vaste oeververbinding, maar er waren ook zorgen over het verlies aan landbouwgronden, en de mogelijk schadelijke gevolgen van afdamming en van de recreatie voor de oesterteelt.¹⁵⁰

Wat we hier zien is een belangrijke kanteling in de ontwikkeling. Met deze plannen was de ontsluiting van het eiland niet langer het doel, maar werd de verbetering van de infrastructuur onderdeel van een veel bredere ontwikkeling, waarbij het eiland een functie toebedeeld kreeg voor de Rotterdamse haven en de groeiende behoefte aan woningen en recreatiegebieden van de stad Rotterdam.

Het Deltaplan werd in 1955 als wetsvoorstel ingediend, de goedkeuring van de Tweede Kamer volgde in november 1957 en de goedkeuring door de Eerste Kamer vond plaats in mei 1958. Dit betekende echter niet dat er gewacht werd met de uitvoering van de plannen. Al in 1955 werden de eerste voorbereidingen getroffen voor de aanleg van de Haringvlietdam: in Hellevoetsluis werd de werkhaven aangelegd om materieel te kunnen verschepen naar de toekomstige bouwplaats van de dam. In 1958 begonnen officieel de werkzaamheden en het project werd voltooid in 1971.

Voordat er met de bouw van de Haringvlietdam begonnen kon worden moest eerst de stroming van het Haringvliet gereguleerd worden door de aanleg van de Volkerakdam (1957-1969). In de plannen voor de aanleg van deze dam was ook een verkeersverbinding voorzien om de Zoomse weg te verbinden met Brabant. Aanvankelijk werd er in de plannen rekening gehouden met het westelijke tracé over Tiengemeten, maar bij de samenvoeging van de plannen voor de brug over het Haringvliet en de afsluitende dam door het Volkerak, bleek het beoogde tracé niet aan te sluiten op de plannen voor de Zoomse weg. Vervolgens werd er naar een optie gekeken om de brug aan de oostkant van Tiengemeten aan te leggen zodat de brug opgenomen kon worden in het geplande wegennet. Het bezwaar tegen dit plan was echter dat het water rond Tiengemeten twee belangrijke functies moest kunnen blijven vervullen: in de eerste plaats voor de afvoer van water en ijs vanaf de rivieren en in de tweede plaats voor de scheepvaart. Beide functies zouden het best verenigd kunnen worden in één geul, het diepe maar smalle Vuile Gat aan de noordkant van het eilandje of over het ondiepere, maar bredere Haringvliet aan de zuidkant. Uiteindelijk werd er voor een minder kostbare oplossing gekozen door het tracé verder naar het oosten te verplaatsen en er werd uiteindelijk een kunstmatig eiland aangelegd in het Hellegat. Dit eiland voorzag in de aanleg van een groot sluizencomplex voor de scheepvaart en een verkeersplein waardoor het verkeer vanuit Goeree-Overflakkee en vanuit Zeeland via de Hellegatsdam aansluiting kreeg op de nog te bouwen Haringvlietbrug.

Na een incident met de veerboot Middelharnis – Hellevoetsluis, die in dichte mist zes uur zoek was op het Haringvliet, was de maat vol voor de FG. In een, door alle burgemeesters van het eiland ondertekende protestbrief aan minister Algera werd het

---

¹⁴⁸ Notulen gemeenteraad Middelharnis, 26-10-1956.

¹⁴⁹ *Eilanden-Nieuws*, 14-06-1956.

¹⁵⁰ *Eilanden-Nieuws*, 14-06-1956.

voorstel gedaan om de bouw van de brug dan maar zelf te bekostigen om ervoor te zorgen dat de brug eerder gebouwd zou gaan worden.¹⁵¹ Tijdens de jaarvergadering van de FG in 1959 werd er ook kritisch gekeken naar de fasering van het Deltaplan en de bouw van de brug over het Hellegat. In de plannen stond dat de brug in 1967 gereed zou moeten zijn en dat de verbindingsdam met Schouwen-Duivenland voltooid zou zijn in 1964. Het verkeer uit Zeeland met bestemming Rotterdam zou dus op Goeree-Overflakkee gebruik moeten maken van de toch al overbelaste veerdiensten van de R.T.M. Burgemeester Hordijk van Middelharnis en Sommelsdijk sprak zijn grote teleurstelling uit namens de Flakkeese bevolking over dit tijdpad. Hij gaf in zijn betoog aan dat de regering niet te vermurwen was om de brug versneld te laten bouwen, ondanks de moeilijke verkeerssituaties, de hoge tarieven van de veren of de remmende omstandigheden voor maatschappelijke-, culturele-, geestelijke- en andere levensvormen op Flakkee.¹⁵² Tijdens de vergadering herhaalde burgemeester Hordijk de mogelijkheid om de bouw van de brug te versnellen door de brug dan maar zelf te financieren.

Door het heffen van tolgelden zou dit geld vervolgens weer worden terugverdiend. 'We betalen immers nu ook hoge veergelden', aldus de burgemeester.¹⁵³ De brief van de 13 burgemeesters op Goeree-Overflakkee, werd later dat jaar ondersteund door Gedeputeerde Staten die aandrongen op een overleg met minister Algera, die hier niet onwelwillend tegenover stond.

Op 24 juni 1960 kopte het *Eilanden-Nieuws* dat Flakkee zijn brug krijgt in 1964.¹⁵⁴ Na

intensief overleg met de ministers Korthals van Verkeer en Waterstaat en Zijlstra van Financiën en het bestuur van de NV. Brugverbinding kon de brug eerder gebouwd worden.

In 1960 werd er besloten dat het voorstel van de Brug N.V. om de exploitatie, onderhoud en de bouw van de brug zelf te financieren goed te keuren. Het einde van de isolatie was eindelijk in zicht. In de overeenkomst met de regering werd afgesproken dat de Brug NV. 1 miljoen gulden zou inleggen, de gemeenten op het eiland en die van de Hoekse Waard 600.000 en de provincies 400.000 gulden. Het geld zou vervolgens weer terugverdiend worden via tolgelden. In de afspraken werd ook opgenomen dat het Rijk de brug na uiterlijk vier jaar na de totstandkoming van de verkeersverbinding over de Haringvlietdam weer zou overnemen, gepland in 1968.¹⁵⁵

De bouw van de Volkerakdam verliep door de strenge winter van 1963 moeizaam en

Afbeelding 14 Een foto van een ludieke actie tijdens het bevrijdingsfeest in Ooltgensplaat. Bron: *Eilanden-Nieuws*, 10-05-1960.

¹⁵¹ Algemeen Dagblad, 17-02-1959.

¹⁵² *Eilanden-Nieuws*, 16-01-1964.

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ *Eilanden-Nieuws*, 24-06-1960

¹⁵⁵ *Eilanden-Nieuws*, 24-06-1960.

het project liep de nodige vertraging op. Maar in het huisorgaan van de aannemers van dit bouwproject is te lezen dat met dubbele energie in het voorjaar van 1964 verder gebouwd werd en dat de aannemers konden concluderen dat snel en toch niet onverantwoordelijk bouwen heden ten dage mogelijk was.¹⁵⁶ De vreugde bij de opening van de brug in 1964 was dan ook groot. *Eilanden -Nieuws* kopte op 21 juli 1964 dat Goeree-Overflakkee uit zijn isolement was!¹⁵⁷ Ook de in de niet regionale kranten was er veel aandacht voor de opening van de brug: ‘een brug naar een nieuwe tijd’ en ‘Goeree-Overflakkee is eiland af’ waren twee veelzeggende krantenkoppen.¹⁵⁸ De opening van de brug werd verricht door minister Aartsen van Verkeer en Waterstaat door het eerste tolkaartje te verkopen aan de heer B. van Leent uit Dirksland met, natuurlijk niet geheel toevallig, een vrachtwagen geladen met uien. Het bonnetje van deze transactie werd vervolgens overhandigd aan de president-commissaris van de Brug N.V. de heer J.D Sieling.

Afbeelding 15. De eerste truck op de Haringvlietbrug in 1964. Foto Erik Koch, Nationaal Archief / Anefo

De opening van de brug verliep volgens het verslag in het *Algemeen Dagblad* overigens vrij chaotisch omdat het verkeer al begon te rijden voordat de openingsceremonie was afgelopen, waardoor verscheidene gasten zich ternauwernood in veiligheid konden brengen en minister Aarts zich mopperend terugtrok in zijn dienstauto.¹⁵⁹ In de chaos gebeurde ook al het eerste ongeluk op de brug, waarbij twee gewonden vielen. De te betalen tol bedroeg f 1,- voor fietsers en f 3,50 voor personenwagens en vrachtauto's

¹⁵⁶ H. van Vliet, 'De brug over het Haringvliet bij Numansdorp' in *In de hoekspiegel* 50 (1964) 51-61.

¹⁵⁷ *Eilanden-Nieuws*, 21-07-1964.

¹⁵⁸ *Het Vrije Volk*, 17-07-1964 en *Leeuwarder courant*, 20-07-1964.

¹⁵⁹ *Algemeen Dagblad*, 21-07-1964.

betaalden f 6,-. In een ingezonden brief in het *Eilanden-Nieuws* werd er kort na de opening van de brug geprotesteerd tegen de onevenwichtig hoge tolgelden voor fietsers en bromfietsers.

Ondanks de niet geheel vlekkeloze opening was het de bestuurders op het eiland veel aangelegen om Goeree-Overflakkee te promoten als aantrekkelijk gebied. Op 20 augustus 1964 werd door commissaris van de Koningin van Zuid-Holland de tentoonstelling FLUZI (Flakkee uit zijn Isolement) geopend. Hoogtepunten van deze expositie waren de speciaal voor de gelegenheid gemaakte documentaire over het leven op Flakkee, een gladiolententoonstelling, de busrit over het eiland, stands van verschillende bedrijven en organisaties en optredens van bekende artiesten. Onder de standhouders bevonden zich veel bedrijven die zich richtten op de agrarische bedrijven op het eiland, maar ook stands van de gezamenlijk gemeentes van het eiland, de katholieke kerk en één van de protestantse kerken van Goeree-Overflakkee. De toegangsprijs tot de tentoonstelling bedroeg f 2,- voor volwassenen en f 1,- voor kinderen, voor toegang tot de concerten en de optredens moest extra betaald worden. Burgemeester Hordijk van Middelharnis en Sommelsdijk schreef in de catalogus bij de tentoonstelling dat de Haringvlietbrug het insulaire karakter van Goeree-Overflakkee niet zou opheffen, maar dat het eiland wel doorlopend bereikbaar werd en dat goede verbindingen meer dan ooit belangrijk waren voor de verdere ontplooiing van het eiland.¹⁶⁰

Afbeelding 16: Voorzitter J. Mol van het tentoonstellingsbestuur deelt de eerste prijs van de ontwerpwedstrijd voor een affiche uit aan Annelies Gestman. Afbeelding overgenomen uit het Eilanden-Nieuws van 10-07-1964.

De tentoonstelling werd door zo'n 30.000 mensen bezocht en ondanks dat succes was er ook de nodige kritiek op de organisatie. Met name de SGP-fractie in Middelharnis keerde zich tegen de geboden gemakkelikheden en moest vaststellen dat er zelfs gedanst zou gaan worden.¹⁶¹ Raadslid Van der Slik (SGP) noemde de tentoonstelling zelfs een verkapte kermis. Raadslid Koppelaar (SGP) reageerde later in dezelfde vergadering op de goedkeurende uitspraak over de gemakkelikheden van PvdA raadslid Van Groningen die had betoogd dat FLUZI juist een vreugdevol evenement moest worden. Koppelaar citeerde de uitspraak van Groen van Prinsterer: 'In isolement ligt onze kracht' en hij stelde voor dat er geen gemakkelikheden zouden worden toegestaan op de tentoonstelling.¹⁶² Een ander belangrijk punt van kritiek was de bijdrage van 17 cent per inwoner die de gemeentes moesten betalen voor de gemeenschappelijke stand op de expositie. In gemeenteraad van Nieuwe Tonge leidde dit tot een forse discussie tussen het PvdA raadslid Bruggeman en burgemeester Nieuwenhuizen. De PvdA vond de bijdrage buitenproportioneel en vroeg zich af of het doel van de organisatoren van FLUZI was om de gemeentes uit te kleden en in hun hemd te zetten. Volgens Nieuwenhuizen was de standprijs nu eenmaal zo hoog was omdat het financiële risico afgedekt moest zijn in het geval dat het slecht weer zou worden en de

¹⁶⁰ Catalogus FLUZI, (Middelharnis 1964) 7.

¹⁶¹ *Eilanden-Nieuws*, 07-08-1964.

¹⁶² *Ibidem*.

bezoekers weg zouden blijven.¹⁶³ De raad in Nieuwe Tonge besloot daarop om toch mee te doen aan de gezamenlijke stand. De uitkomst van de discussie in de gemeenteraad van Ouddorp pakte anders uit. Op 28 augustus, toen de tentoonstelling nog maar één dag geopend zou zijn, vroeg raadslid Komtebedde (VVD) zich af waarom de gemeente Ouddorp niet participeerde in de gezamenlijke stand. Burgemeester en wethouders hadden het voorstel voor de bijdrage überhaupt niet eens aan de raad voorgelegd. Het voorstel om deze bijdrage alsnog te betalen werd door de raad echter afgewezen en zodoende was stand 2a op de FLUZI eigenlijk een stand de gezamenlijke gemeenten op Goeree-Overflakkee zonder de gemeente Ouddorp.

Afbeelding 17. Filmstill van de opening van de FLUZI- tentoonstelling in 1964 waarbij Annelies Gerstman de opening verricht door de met ballonnen gevulde FLUZI-boot doormidden te trekken.

Bron: Youtube (<https://www.youtube.com/watch?v=WCKmsApAA2Y>)

---

¹⁶³ *Eilanden-Nieuws*, 05-05-1964.

De wens om een vaste oeververbinding te realiseren zou qua kenmerken getypeerd kunnen worden als wat Ulrich Beck noemt in zijn *Reinvention of Politics* als eerste modernisering of simpele modernisering. Beck hanteert voor deze 'Erste Moderne' de opvatting dat technologie en rationalisering veranderingen in werk en organisatie met zich meebrengen en dat deze veranderingen ook diep ingrijpen in de structuur van de samenleving en de culturele opvattingen van individuen in die samenleving.¹⁶⁴ Het breed gedeelde streven naar groei, volledige werkgelegenheid en technologische- en sociale vooruitgang vormen de drijfveren van het vooruitgangdenken dat ten grondslag ligt aan het moderniseringsproces.¹⁶⁵ Binnen het kader van deze klassieke modernisering worden de beleidslijnen waarlangs het veranderingsproces plaatsvindt hoofdzakelijk door de overheid uitgezet. Deze van bovenaf beheerste modernisering werd aanvankelijk zelden betwist vanwege het collectieve geloof in de vooruitgang. Schuyt en Taverne noemen de simpele of klassieke modernisering een obsessie die dwars door de Nederlandse verzuilde structuren heen liep. Religieuze voorkeur had in de 'Erste Moderne' geen invloed op het moderniseringsconcept en werd ook door de door de protestantschristelijke partijen onderschreven. In de in deze scriptie behandelde periode van 1950-1980 geldt dat het moderniseringsproces veranderde van een van bovenaf gestuurd proces naar een proces waarbij betrokken burgers een grotere rol hadden wat Beck ziet als een kenmerk van wat hij de 'Zweite Moderne' noemt.

Het idee niet mee te kunnen profiteren van deze vooruitgang speelde op het overwegend agrarisch gebleven Goeree-Overflakkee een belangrijke rol in de ontwikkeling van het idee van een geïsoleerd en achtergebleven eiland. En dat terwijl de grotere afzetmarkten, bloeiende industrialisatie en een grotere werkgelegenheid op nog geen 30 kilometer afstand aan de 'overkant' te vinden waren. Het Haringvliet vormde niet alleen in geografische zin voor een barrière. In de beschreven casus van de brug zien we dat gaandeweg het proces niet echt meer sprake is van Becks simpele modernisering of van bovenaf beheerste modernisering, omdat het aanvankelijke initiatief om tot een vaste oeververbinding te komen niet vanuit de landelijke overheid genomen werd, maar door collectieve lokale initiatieven zoals de Flakkeesche Gemeenschap en later door de Brug N.V.

Zowel het rijk als de lagere provinciale overheden stonden welwillend tegenover de plannen, maar kozen voor een passieve rol in het proces. Door het gebrek aan initiatief van de overheid om het isolement van Goeree-Flakkee op te willen lossen, nemen burgerinitiatieven zoals de Flakkeesche Gemeenschap deze rol op zich. Gezien het overeenkomstige doel tussen de FG en het rijk is er sprake van simpele modernisering. Het initiatief van de FG ontstaat niet vanuit een kritische houding ten opzichte van de problemen die industrialisatie en modernisering met zich mee brengen, maar om juist die simpele modernisering ook voor Goeree-Overflakkee mogelijk te maken. Ondanks dat de actoren in deze casus afwijken van de in de beheerste modernisering gebruikelijke landelijke of lagere overheden en er een burgerinitiatief is dat zich in het beleid inmengt, lijkt het doel niet af te wijken van de gangbare opvatting van klassieke modernisering. Of de geschiedenis van de Flakkeesche brug tot een vroege vorm van reflexieve modernisering valt echter te betwijfelen omdat ze niet voldoet aan Becks criterium van de ontstane twijfel aan de gevolgen van het moderniseringsproces zoals milieuschade en gebrek aan inspraak van burgers in het proces van beheerste modernisering. De koppeling tussen Becks 'Erste

---

¹⁶⁴ Ulrich Beck, *Risk society. Towards a New Modernity* (London 1992) 50.

¹⁶⁵ Ulrich Beck (e.a.), *Reflexive modernization. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order* (Cambridge 2007) 37.

Moderne' en de opvatting van de van bovenaf beheerste modernisering is in dit geval te rechtvaardigen. Becks tweede fase in de modernisering is reflexief omdat burgers en overheid vanwege de problematisering van het moderniseringsconcept en al dan niet noodgedwongen met elkaar in gesprek moesten gaan. Dit tweede aspect speelt in de beschreven casus een belangrijke rol. Het bredere transformatieproces waarin actoren hun eigen lot kunnen bepalen door discussie en overleg in plaats van het van bovenaf gestuurde proces, zoals Davids dit definieerde.¹⁶⁶ De eerste fase van de geschiedenis van de brug lijkt in dit geval overeen te komen met Davids opvatting van betwiste modernisering.

Ook nadat de oorspronkelijke plannen doorkruist werden door de watersnoodramp en vervolgens door de bouw van het Deltaplan, een voorbeeld van beheerste modernisering, was er op Goeree-Overflakkee geen sprake van een passief afwachten op de uitvoer van het plan, maar juist een actieve inmenging in het proces, om tot aansluiting met de alternatieve oeververbinding te komen. Op het moment dat het Deltaplan gerealiseerd zal worden in de wateren rond Goeree-Overflakkee en er sprake is van een vaste oeververbinding, wordt er door de Brug NV. met het Rijk onderhandeld om er voor te zorgen dat de realisatie van de brug sneller plaats kan vinden dan in de oorspronkelijke plannen bedacht was. Hierdoor vond de ontsluiting van Goeree-Overflakkee vier jaar eerder plaats dan gepland. De bouw van de Haringvlietbrug is te zien als voorbeeld van de door Schuyt en Taverne genoemde compromissen die de Nederlandse modernisering zo kenmerkend maken en past daarom ook niet volledig binnen het concept van een van bovenaf beheerste modernisering.

Nagenoeg alle kritische opmerkingen in de onderzochte gemeenteraden kwamen niet voort een ideologisch of religieus standpunt, maar uit frustratie over het gebrek aan snelheid van het moderniseringsproces of vanuit een ongenoegen vanuit financieel oogpunt. De kritische houding ten opzichte van de RTM, de exploitant van de veerverbindingen, moet ook vanuit dit perspectief gezien worden. Het idee dat deze commerciële vervoerder door de hoge tarieven op de veren de vooruitgang eerder afremde dan bespoedigde op het eiland wordt in de lokale politiek breed gedeeld. Zowel de christelijke fracties als de partijen zonder christelijk beginsel stonden achter de Flakkeesche Gemeenschap die de bouw van de brug probeerde te realiseren.

Het FG streefde een simpele modernisering van Goeree-Overflakkee na, maar gebruikte hiervoor een onorthodoxe methode van een overkoepelende organisatie, die gesteund werd door de verschillende gemeentes, maar los stond van de gemeentepolitiek en ambtelijke structuren. Uiteindelijk werd de rol van de FG opgevolgd door een commerciële partij, in de vorm van de Brug N.V. die onderhandelde met de staat over de bouw van de brug die er uiteindelijk in 1964 zou komen. De geschiedenis van de brug vormt een mooi voorbeeld van één van de compromissen waarmee de Nederlandse modernisering tot stand is gekomen om aan te sluiten bij de woorden van Schuyt en Taverne, maar die niet fundamenteel afwijkt van het idee van een beheerste modernisering.

---

¹⁶⁶ Karel Davids, 'Keuze en patronen in de techniekgeschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw' in BMGN 20 (2005) 51-99.

6 De Gouden Delta en Plan 2000+

Afbeelding 18. Plattegrond van Grevelingenstad uit het Plan 2000+. Afbeelding afkomstig uit het streekarchief Voorne-Putten.¹⁶⁷

In 1969 verscheen *Ontwikkeling van de noordelijke delta, Plan 2000+* als onderdeel van de zogenaamde 'regenboogboekjes', waarin de gemeente Rotterdam de mogelijke toekomstplannen van het havengebied schetste. De uitvoer van Plan 2000+ zou verstrekende gevolgen hebben gehad voor zowel Voorne-Putten als Goeree-Overflakkee. De plannen werden door bezorgde burgers en bestuurders als controversieel gezien, wat zeker achteraf gezien niet verwonderlijk is.

In 1964 werden er contacten gelegd tussen de gemeente Rotterdam en de Commissaris van de Koningin van Zeeland Van Aartsen om tot een gezamenlijk standpunt te komen over de zeehavenontwikkeling. Dit leidde in oktober 1966 tot de oprichting van het *Overlegorgaan Zeehavenontwikkeling Zuid-West Nederland* (OZZWN). In dit overlegorgaan werd rekening gehouden met spreiding van de havenactiviteiten buiten de Rotterdamse gemeentegrenzen, maar binnen het beperkte gebied van de Zeeuwse- en Zuid Hollandse Delta. Het idee was dat de grotere schepen naar de nieuwe havens bij Rozenburg gestuurd zouden moeten worden en dat ondernemingen die niet per se aan diep vaarwater gebonden waren zonder bezwaar een keuze konden maken uit terreinen die op grotere afstand van Rotterdam lagen, bijvoorbeeld aan het Haringvliet, het Sloe of aan de Oosterschelde.¹⁶⁸ De betrokkenen beschouwden de expansie van havens en industrie richting het Deltagebied als vanzelfsprekend vanwege de van nature aanwezige diepe wateren. Het spanningsveld dat zou ontstaan tussen de groene woongebieden en de oprukkende industrie leidde na verschijnen van het voorlopige rapport van de *Kleine werkgroep Delta* (als onderdeel van het OZZWN in het 'Groene boekje') tot discussie over de

¹⁶⁷ Kaart Plan 2000+. https://www.streekarchiefvp.nl/zoeken-in-collecties/archieven/?search=plan+2000%2B&mivast=126&mizig=96&miadt=126&milang=nl&mizk_alle=plan%202000%2B&miview=gal1 (23-05-2022).

¹⁶⁸ Hazewinkel, *Zeehavenbeleid van Rotterdam II 1967-1975*, 5.

positie en toekomst van het eiland Voorne. In het rapport werd geschreven dat Voorne-Putten ongerept zou moeten blijven, maar in november 1967 verschenen de uitbreidingsplannen voor de Maasvlakte in de pers. De geplande havenuitbreiding zou moeten plaatsvinden voor de kust van Voorne-Putten, en wel vanaf de Nieuwe waterweg tot aan het Haringvliet. Bovendien liet voorzitter Posthuma van de *Kleine werkgroep Delta* naar aanleiding van een raming van behoefte aan zeehavenareaal doorschemeren dat op Voorne-Putten een havenbekken aangelegd zou kunnen worden.¹⁶⁹ Het rapport van de Kleine werkgroep delta werd opgenomen in het 'groene boekje', de eerste in de reeks regenboogboekjes.

De regenboogboekjes dankten hun bijnaam aan de gekleurde kaften die ze hadden. Het onderwerp van de regenboogboekjes was de ontwikkeling van de Rotterdamse zeehavens. De havencapaciteit zou in de toekomst uitgebreid moeten worden, waardoor er ook buiten het grondgebied van de gemeente Rotterdam expansie van de havens noodzakelijk werd geacht. De eerste in de reeks was dus het 'groene boekje' uit 1967/1968, waarin het advies aan het Rijk voor de 'gouden delta' beschreven stond. Dit advies was afkomstig van het *Overlegorgaan Zeehavenontwikkeling Zuid West Nederland (OZZWN)*. In dit overlegorgaan participeerden Gedeputeerde Staten van respectievelijk Brabant, Zeeland en Zuid-Holland, de gemeente Rotterdam en het Openbaar Lichaam Rijnmond (OLR). Het OLR, of de Rijnmondraad zoals ze in de volksmond genoemd werd, was een samenwerkingsverband van 24 gemeenten uit het Rijnmondgebied, die als onafhankelijke vierde bestuurslaag fungeerde in de periode 1963 tot 1984.¹⁷⁰ Opmerkelijk is dat de gemeentes op Goeree-Overflakkee niet in de Rijnmondraad vertegenwoordigd waren en alleen door GS vertegenwoordigd werden. Terwijl de toekomstige plannen grote veranderingen voor het eiland met zich mee zouden brengen. De Rijnmondraad was onafhankelijk en bestond uit 81 leden en deze leden werden direct door de inwoners van de aangesloten gemeentes gekozen. De taak van de raad was om het beleid te coördineren tussen de aangesloten gemeentes en om richtlijnen geven voor de havenaanleg, de recreatie, de weg- en verkeersverbindingen en de bestrijding van water- en luchtverontreiniging. Achtereenvolgens verschenen van het OZZWN: het 'groene boekje' (1967) met een advies over de zeehavenontwikkeling in de regio, het 'blauwe boekje' (1968) met een studierapport opgesteld door het Amerikaanse onderzoeksbureau Harris, het 'oranje boekje' (1969) met een studie naar de werkgelegenheid en de toekomstige haven, het 'grijze boekje' (1969) met daarin een onderzoek naar vervoersstromen rondom de haven door het Amerikaanse onderzoeksbureau Freeman en tenslotte het 'gele boekje' (1969) waarin de plannen voor de ontwikkeling van de noordelijke delta werden beschreven.

In het 'groene boekje' werd de toekomstvisie voor de mogelijke expansie van de Rotterdamse haven gepresenteerd. Het rapport *Verkenning van enkele aspecten van de ontwikkelingsmogelijkheden voor zeehavens in het Deltagebied* verscheen op 5 januari 1968, maar kende ook een eerdere voorlopige variant uit 1967. De belangrijkste conclusie uit dit rapport was dat er rond het jaar 2000 zo'n 30.000 hectare zeehaventerrein nodig zou zijn om de noodzakelijk geachte groei van de Rotterdamse haven mogelijk te maken. Deze industriële ontwikkeling zou in de zuidwestelijke Delta plaats zou kunnen vinden. De visie

---

¹⁶⁹ *Het Vrije Volk*, 30-11-1967.

¹⁷⁰ De deelnemende gemeentes waren: Abbenbroek, Barendrecht, Brielle, Capelle aan de IJssel, Geervliet, Heenvliet, Hekelingen, Hellevoetsluis, Krimpen aan de IJssel, Maassluis, Oostvoorne, Oudenhorn, Poortugaal, Rhoon, Ridderkerk, Rockanje, Rotterdam, Rozenburg, Schiedam, Spijkenisse, Vierpolders, Vlaardingen, Zuidland en Zwartewaal.

van het gemeentebestuur van Rotterdam en die van het kabinet De Jong kwamen op dit punt niet met elkaar overeen. Burgemeester Thomassen benoemde in zijn nieuwjaarsrede op 4 januari 1968 voor de Rotterdamse raad de spanning die ontstaan was tussen de visie van de Rotterdamse gemeente en het Havenbedrijf en die van het kabinet als volgt.

‘Bij een stormachtige ontwikkeling zoals in dit gebied zal er een spanning blijven tussen het stimulerings- en inrichtingsbeleid. Een selectief industriebeleid moet worden gevoerd, maar mag niet betekenen spreiden naar het buitenland. Het spreiden van havens is veel moeilijker’.¹⁷¹

Thomassen refereerde in zijn toespraak aan de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening uit 1966 van het toenmalige kabinet. In deze Nota was het begrip ‘gebundelde deconcentratie’ gelanceerd, waarmee de groei van groene woonmilieus bevorderd moest worden als alternatief voor de ongecontroleerde groei van de grote steden in de Randstad. Ditzelfde principe gold, zij het meer impliciet, ook voor de vestiging van industrie. De centrale rol die Rotterdam als industriemetropool voor zich opeiste werd niet gedeeld door de Haagse beleidsmakers. In de Zeehavennota van minister van Verkeer en Waterstaat Suurhoff staat in de inleiding te lezen dat het streven naar evenwichtige spreiding van bestaansbronnen en bevolking in combinatie met een doelmatig bodemgebruik en de leefbaarheid in ons dichtbevolkte land expliciet als uitgangspunt dienden.¹⁷² In de Nota werden naast het Rijnmondhavengebied ook de havens van het IJmondgebied, Terneuzen, Vlissingen, Dordrecht, Delfzijl, Bergen op Zoom, Harlingen, Reimerswaal en de Eemshaven genoemd om aan de toekomstige vraag naar zeehavengebieden te kunnen voldoen.

Directeur Posthuma van het Rotterdamse havenbedrijf vergeleek tijdens een lezing in 1967 het overheidsbeleid met de welbekende kruideniersmentaliteit.¹⁷³ Naast de Rotterdamse kritiek dat er te weinig rekening gehouden werd met haar commerciële belangen in de Zeehavennota, noemt Van Elden in haar masterscriptie ook dat de samenstelling van de commissie achter de Nota in Rotterdam niet goed was gevallen.¹⁷⁴ De commissie bestond uit ambtenaren van de Rijksplanologische Dienst, het ministerie van Verkeer en Waterstaat, het ministerie van Ruimtelijke Ordening, het ministerie van Volkshuisvesting, vertegenwoordigers uit de betrokken provincies, een vertegenwoordiger van de Kamer van Koophandel uit Utrecht, een vertegenwoordiger uit de Vereniging Nederlandse Gemeenten en burgemeester Van der Harst (CDA) van Oostflakkee. Zowel de gemeente Amsterdam als Rotterdam hadden kritiek op het deskundigheidsniveau van de betrokken commissieleden over de situatie ter plekke.¹⁷⁵

Ondertussen waren er in *Het Vrije Volk* de eerste verontruste reacties van de burgemeesters op Voorne verschenen.¹⁷⁶ Ook in de behandeling van het definitieve stuk in de Rotterdamse raad was er verzet tegen de plannen. De opmerking dat Voorne ongerept zou moeten blijven, werd onderschreven door PvdA raadslid Duyster met de opmerking

---

¹⁷¹ Fernande Hazewinkel, *Zeehavenbeleid van Rotterdam 1967-1975. De jongste geschiedenis van de ontwikkelingen rond Europoort, Maasvlakte en de Gouden Delta. Deel 1* (Rotterdam 1978) 10.

¹⁷² Zeehavennota (Den Haag 1966) 9. https://puc.overheid.nl/rijkswaterstaat/doc/PUC_75474_31/ (26-03-2022)

¹⁷³ *De Tijd*, 03-04-1967.

¹⁷⁴ Remelie van Elden, *Touwtrekken op het stadhuis*, 31.

¹⁷⁵ *Ibidem*, 32.

¹⁷⁶ *Het Vrije Volk*, 02-11-1967.

'handen af van Voorne.'¹⁷⁷ Maar de economische vooruitgang mocht volgens anderen niet te veel worden afgeremd gezien de opmerking van SGP-raadslid Brokking. Hij stelde voor om de opmerking over Voorne-Putten te nuanceren met een 'indien enigszins mogelijk'. In 1968 werd het groene boekje besproken in de Rotterdamse raad waar ARP-raadslid Fibbe (de latere voorzitter van de Rijnmondraad) verkondigde dat er wel eens geschiedenis geschreven zou kunnen worden als Rotterdam Delta ging worden en de Delta Rotterdam.¹⁷⁸

Het spanningsveld tussen de oprukkende industrialisatie en de leefbaarheid werd in dit debat in de Rotterdams raad duidelijk zichtbaar. De transitie tussen de onbetwiste klassieke modernisering van de jaren '40 en '50 zien we hier veranderen naar het begin van reflexieve modernisering. Beleidsmakers moesten meer rekening gaan houden met leefbaarheidsbelangen, die vaak werden geuit werden door bezorgde burgers en/of hun vertegenwoordigers. Volgens Beck vormen met name de risico's op milieugebied een ernstige bedreiging voor de kwaliteit van leven, die door de modernisering juist toe zou moeten nemen. De reflexieve modernisering of de 'Zweite Moderne' is daarom een onbedoeld gevolg van de klassieke modernisering.

In augustus 1967 werd in Ooltgensplaat een toelichting gegeven op de grootschalige plannen voor de Rotterdamse haven door een van de leden van het OZZWN, burgemeester Aschoff van Terneuzen. De burgemeester stelde dat de tijd dat iedereen maar wat kon doen op planologisch gebied voorbij was.¹⁷⁹ Hij ging dieper in op het spreidingsdilemma door te verklaren dat grote industrieën vaak gebonden waren aan diep vaarwater. Niet alle zware industrie zou zich in het Deltagebied zou kunnen vestigen, maar dat de vestigingsbeperkingen zoals de rijksoverheid die voorstelde, niet zover mochten gaan dat deze bedrijven zich in het buitenland zouden gaan vestigen. Een duidelijke waarschuwing aan het adres van de bedenkers van het idee van de gebundelde deconcentratie. Tijdens de bijeenkomst werd er ingegaan op de rol die Goeree-Overflakkee zou kunnen spelen in de industrieplannen van de Rotterdamse haven. Volgens burgemeester Aschoff zouden de grote industriebedrijven op hun beurt kleine nevenbedrijven aantrekken die zich in de periferie van de haven zouden vestigen, mits er beschikking zou zijn over goede verbindingen met het centrum van het industriegebied. In zijn relaas had de burgemeester het zelfs over de toekomstige vestiging van een groot vliegveld in de Delta om zo naast de mammoettankers ook mammoetvliegtuigen te kunnen bedienen.

Tijdens de bijeenkomst waren er ook enkele kritische geluiden te horen van onder andere burgemeester Hordijk van Middelharnis, die zich afvroeg of er in al deze plannen niet te weinig aandacht was voor de toekomst van de bestaande agrarische sector in Zuidwest Nederland nu er veel grondgebied aan de vestiging van industrie en recreatie afgestaan zou moeten worden. Volgens Aschoff, die de land- en tuinbouw vanzelfsprekend erg belangrijk vond voor het gebied, nam het economisch belang van deze sector echter af en werd er bovendien bij het bedrijven van de planologie ook rekening gehouden met nieuwe polders. Maar gebieden die bruikbaar waren voor industriële ontwikkeling mochten niet gebruikt worden voor de landbouw als de industrie hier behoefte aan zou hebben.

De redenatie van Aschoff en het Overlegorgaan lieten er geen twijfel over bestaan dat in hun ogen de industrialisatie de onbetwiste motor vormde voor de vooruitgang van Nederland en dat alle andere belangen letterlijk voor dit doel dienden te wijken. De angst voor concurrentie van buitenlandse havens kreeg in dit debat een belangrijke rol toebedeeld

---

¹⁷⁷ Hazewinkel, *Zeehavenbeleid van Rotterdam II 1967-1975*, 7.

¹⁷⁸ Ibidem.

¹⁷⁹ *Eilanden-Nieuws*, 25-08-1967.

om zo de kritiek op de plannen te pareren. Rotterdam zou de grootste haven van Europa moeten worden en de gemeente Rotterdam en het Rotterdamse Havenbedrijf trokken al geruime tijd gezamenlijk op om dit doel te bereiken. Zo werd in de periode 1954-1960 de Botlekhaven aangelegd, vervolgens van 1958-1964 de Europoort. De verwachting van het Havenbedrijf was dat er op korte termijn naar nieuwe mogelijkheden gezocht zou moeten worden om de groeiende haven van de nodige ruimte te voorzien. Het motto van de Rotterdamse Burgemeester Thomassen was in die periode dan ook dat Rotterdam in de Delta groeide en dat de Delta een wereldhaven zou worden.¹⁸⁰ Burgemeester Bos van Dirksland had eerder in 1967 al laten optekenen dat de werkgelegenheid op het eiland verre van ideaal was en dat de situatie nijpend geworden was vanwege de sluiting van de lokale afdeling van de Victoria beschuit- en chocoladefabriek.¹⁸¹ Volgens de burgemeester waren de Rotterdams plannen meer dan welkom omdat geen lokaal alternatief was om aan werk te komen. Veel arbeiders besloten om, ondanks de slechte veerverbindingen en de lange reistijden om aan de 'overkant' te gaan werken. Pendelarbeid vormde vaak het enige perspectief op werk. Grote bedrijven uit het Rijnmondgebied speelden hierop in om aan voldoende arbeiders te komen.

VEROLME heeft werk ook voor U.

Onze ruime en steeds groeiende orderportefeuille
GARANDEERT WERK VOOR JAREN.
Bij onze internationaal georiënteerde onderneming kunnen

VAKLIEDEN
IN DE SCHEEPS- EN MACHINEBOUW

zich een goede toekomst verwerven. Er is plaatsingsmogelijkheid voor o.a. ijzerwerkers, bankwerkers, pijplitters, elektr. lassers, branders, kokers-bakkers, transporteurs, enz.

ONGESCHOOLDEN

kunnen eveneens geplaatst worden. Zij worden door ons gratis (met doorbetaling van het loon) opgeleid in één der scheepsbouwvakken.

WIJ BIEDEN:

- ★ vast werk
- ★ goede sociale voorzieningen
- ★ winstdeelningsregeling
- ★ opname in personeelspensioenfonds
- ★ 15 dagen vakantie + 6% vakantietoeslag
- ★ gratis werkkleding
- ★ van vele punten gratis vervoer van en naar Uw woonplaats.
- ★ indien noodzakelijk en bij gebreke geschiktheid een woning in de omgeving van het bedrijf (ook voor hen die nog gaan trouwen).

Went U nadere inlichtingen dan nodigen wij U uit op onze

VOORLICHTINGSAVOND

Wij zijn op donderdag 7 september 's avonds van 19.30 tot 21.00 uur
in DIRKSLAND: Hotel Jansen, Voorstraat 39.
SOMMELSDIJK: Hotel Spee, Markveld 2.

Bent U niet in de gelegenheid ons bedrijf of de voorlichtingsavond te bezoeken, zendt U dan de coupon geheel ingevuld naar de afdeling Personeelszaken van de Verolme Verenigde Scheepswerven N.V., Postbus 610 te Rotterdam. Na ontvangst zal direct contact met U worden opgenomen.

C O U P O N

Naam: .....

Voornaam: .....

Leeftijd: .....

Adres: ..... Woonplaats: .....

Opleiding: .....

Wil gaarne nadere inlichtingen.

VE 359 E.N.

VEROLME VERENIGDE SCHEEPSWERVEN N.V.

Afbeelding 19. Een wervingsadvertentie uit het Eilanden-Nieuws van 05-09-1967 waarmee de Verolme scheepswerf personeel op Goeree-Overflakkee probeerde werven.

De plannen uit het 'groene boekje' verdwenen niet na de kritische opmerkingen van de Voornse burgemeesters en door de geuite toenemende zorg van de bevolking over de luchtkwaliteit in het Rijnmondgebied. In 1965 verscheen het eerste onderzoek naar smog en concentraties zwaveldioxide in de Rotterdamse regio. De uitkomst van het onderzoek was dat er geen aantoonbaar verband was tussen industrialisatie en gezondheidsproblematiek.¹⁸² Ook de bezorgdheid van de *Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten* en de *Stichting Zuidhollands Landschap* zorgde niet voor een herziening van de Rotterdamse plannen.

¹⁸⁰ Hazewinkel, *Zeehavenbeleid van Rotterdam 1967-1975*, 10.

¹⁸¹ *Eilanden -Nieuws*, 02-06-1967.

¹⁸² Remelie van Elden, *Touwtrekken op het stadhuis*, 27.

De plannen uit het 'groene boekje' werden verder uitgewerkt in het plan voor de ontwikkeling van de noordelijke delta, ook bekend als het 'gele boekje'. Maar voordat dit deel uit de regenboogreeks verscheen en de plannen aan de Rotterdamse gemeenteraad konden worden voorgelegd was het rapport gelekt en al in de pers verschenen. Dit tot groot ongenoegen van burgemeester Thomassen. Op 7 Februari 1969 kopte *Het Vrije Volk* met 'Havens op Voorne' een artikel waarin de havenplannen centraal stonden.¹⁸³ In het artikel werd de belofte van Thomassen om Voorne te vrijwaren van industrie aangehaald om vervolgens te concluderen dat er blijkbaar geen geschiktere opties waren voor de uitbreiding van de havens. De overschrijding van de in 1964 door de regering bepaalde demarcatielijn voor industriële ontwikkeling was niet het enige choquerende onderdeel van het plan. Op Goeree-Overflakkee was een immense woonstad gepland met de naam Grevelingenstad. Over de keuze van de ligging van de nieuwe stad op Goeree-Overflakkee werd in het artikel opgemerkt dat het naast de gunstige woon- werkafstand tot de havens het ook nog wel mee zou kunnen vallen met de luchtverontreiniging. Op 20 februari volgde na publicatie van het rapport de officiële persconferentie. In *Het Vrije Volk* werd met gevoel voor understatement opgemerkt dat de stemming bij deze bijeenkomst minder vriendelijk leek dan anders. De krant kreeg het verwijt dat door de onvolledige en voortijdige publicatie de krant de politieke discussie had getroebleerd.¹⁸⁴

In de inleiding van *Plan 2000+, Ontwikkeling noordelijke Delta*, is te lezen dat bij het opstellen van dit plan het jaar 2000 als uitgangspunt was genomen. In 1969 waren de aannames van het CBS dat de welvaart rond de eeuwwisseling sterk gestegen zou zijn en dat het bezit van een auto normaal zou zijn geworden. De bevolking zou gegroeid zijn naar 18 miljoen mensen en die mensen zouden langer leven en langer gezond blijven.¹⁸⁵ Voortbordurend op de eerder verkende mogelijkheden uit het groene boekje, werd in het gele boekje het Deltagebied aangewezen als oplossing voor het probleem van het tekort van 40.000 hectare aan havengebied, woongebieden en plekken om te kunnen recreëren. In de inleiding van het plan noemen de samenstellers van het rapport, onder leiding van voorzitter Tillema, expliciet een aanbeveling op om een discussie te voeren over de mogelijkheid Hellevoetsluis en Spijkenisse aan te wijzen als woonkernen of een nieuw te bouwen stad op Goeree-Overflakkee. Deze discussie was noodzakelijk omdat er al plannen bestonden waarbij Hellevoetsluis en Spijkenisse uit zouden moeten groeien tot satellietsteden van Rotterdam, maar die vervolgens de geplande havenuitbreiding op Voorne Putten in de weg zouden staan.¹⁸⁶ De oplossing voor dat probleem was de stichting van een grote slaapstad op Goeree-Overflakkee. Grevelingenstad zou een groot deel van Middelharnis, Sommelsdijk en Dirksland beslaan, omgeven door groene zones die voor recreatie zouden dienen. Voor Goeree-Overflakkee zou dit een transitie van agrarisch gebied tot grootstedelijk gebied met zich meebrengen. Een transitie die verstrekkende gevolgen zou hebben voor het landschap, maar ook voor de sociale, economische en maatschappelijke aspecten van het leven op het eiland. De zo gewenste modernisering en de daarmee samenhangende economische welvaart kwam nu weliswaar heel dichtbij maar in een andere gedaante dan velen in die tijd gedacht hadden.

Een van de belangrijke uitgangspunten van het rapport was dat alle aspecten van het

---

¹⁸³ *Het Vrije Volk*, 07-02-1969.

¹⁸⁴ Ibidem, 20-02-1969.

¹⁸⁵ Gemeente Rotterdam, *Ontwikkeling noordelijke Delta, Plan 2000+* (Rotterdam 1969) II.

¹⁸⁶ Streekarchief Voorne Putten, Plan 2000+

https://www.streekarchiefvp.nl/schatkamer/index.html?nieuws_id=36&terug=1 (29-04-2022)

leven in de komende decennia, waaronder vooral wonen, werken, recreatie en natuurbehoud, zich op harmonieuze wijze zouden kunnen ontwikkelen.¹⁸⁷ Dit werd in het plan uitgewerkt door te kiezen voor stedelijke concentraties aan de noordelijke- en zuidelijke rand van de Delta in plaats van de gebundelde deconcentratie waarvoor in de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening gekozen werd. Ondanks de toenemende protesten met als doel om Voorne industievrij te houden, werd in dit plan een groot havencomplex geprojecteerd ten zuiden van Brielle tot aan Hellevoetsluis. Voor de Hoekse Waard was in een later stadium een vergelijkbaar havencomplex voorzien. Ook het eerdergenoemde internationale vliegveld had een plekje in het plan gekregen. Grevelingenstad zou in dit plan de belangrijkste woonfunctie moeten gaan vervullen.

De locatie voor de geplande stad werd als aantrekkelijke gepresenteerd door te wijzen op de nabijheid van de Grevelingen, de kust van Goeree, en ook van het Haringvliet.¹⁸⁸ De nieuwe stad zou gaan bestaan uit twee banden van bebouwing met in het midden een groen centrumgebied dat als park of als sportgebied bestemd zou worden. Volgens de eerste raming, zoals in het plan opgenomen, zouden er 214.100 nieuwe woningen gebouwd moeten worden.¹⁸⁹ De cityvorming waar in het plan over gesproken werd, zou tussen de bestaande woonkernen van Middelharnis en Sommelsdijk komen aan de in het vorige hoofdstuk genoemde Tussenweg. De gehele nieuwe stad zou worden voorzien van openbaar railvervoer om zo de ontsluiting met de metro naar de werkgebieden te mogelijk maken. De stations kwamen op maximaal 700 meter afstand van de woonkernen. Ook werd er in het plan rekening gehouden met een grote woon-werkvervoersspanning waardoor er in de spits mogelijk 100.000 personen vervoerd zouden moeten worden naar de industriegebieden aan de andere kant van het Haringvliet. Enkele van de metroverbindingen zouden daarom alleen in de spits ingezet worden. De stad zou na voltooiing plaats moeten bieden aan 500.000 inwoners. Het geheel werd omzoomd door royale groenzones, die naast een recreatieve functie ook uit oogpunt van milieuhygiëne een belangrijke functie zouden moeten vervullen, aldus de schrijvers van het rapport

---

¹⁸⁷ Gemeente Rotterdam, *Ontwikkeling noordelijke Delta, Plan 2000+, 2.*

¹⁸⁸ *Ibidem*, 9.

¹⁸⁹ *Ibidem*, 19.

Afbeelding 20: Detail van Grevelingenstad met in het grijs de bestaande woonkernen.

Vijf dagen na de officiële verschijning van *Plan 2000+* reageert burgemeester Van der Harst (CHU) van de gemeente Oostflakkee in het *Eilanden-Nieuws*. Een huwelijk met Rotterdam leek hem weinig aantrekkelijk. Verder gaf hij als commentaar reactie dat dit alles voorlopig wel een luchtkasteel zou blijven gezien het feit dat er geen geld voor de plannen zou zijn. Rotterdam had geen geld en het zou nog wel een lange tijd duren voordat de benodigde acht miljard gulden door de industrie in het plan geïnvesteerd zou worden. Op het Rijk hoefde men, aldus Van der Harst helemaal niet te rekenen, die hadden niet eens geld om de Haringvlietbrug over te nemen en tolvrij te maken.¹⁹⁰

Burgemeester Thomassen van Rotterdam kwam op 20 maart op uitnodiging van de FG naar Middelharnis om ter plaatse de plannen toe te lichten. In zijn toelichting benadrukte Thomassen dat om de welvaart te kunnen handhaven er wel toekomstplannen gemaakt moesten worden en dat niet Rotterdam de aanjager van deze plannen was, maar de snel veranderende maatschappij. Om vervolgens te stellen dat als alle emoties bedaard zouden zijn, de cijfers hun werk konden doen.¹⁹¹ Hij rekende de toehoorders voor dat met de toenmalige bevolkingsgroei over 25 jaar voor zo'n 1,3 miljoen mensen werk gevonden moest worden en dat de geplande stichting van Grevelingenstad, die zou moeten uitgroeien tot vierde grootste stad van Nederland, hierin een belangrijke rol zou kunnen spelen. Op de bijeenkomst werden onder meer kritische vragen gesteld over de luchtverontreiniging en

¹⁹⁰ *Eilanden-Nieuws*, 25-02-1969.

¹⁹¹ *Ibidem*, 21-03-1969.

het natuurbehoud. Met de luchtverontreiniging zou het volgens Thomassen wel meevallen, en voor het verlies aan natuurgebieden op het eiland hoefde ook niet gevreesd te worden. De burgemeester stelde hiertegenover dat er een buitengewoon interessante kustontwikkeling plaats zou vinden.

De cryptische beschrijving omtrent de kustontwikkeling lijkt geen recht te doen aan de inmiddels ontstane discussie over de milieugevolgen van het plan. In een ingezonden brief van de Contactorganisatie voor natuur en landschapontwikkeling werd op 7 maart in de bekendste lokale krant, het *Eilanden-Nieuws*, het *Plan 2000+* een uiting van expansionisme genoemd dat flagrante in strijd was met de grondslagen van de nationale ruimtelijke ordening.¹⁹² In dezelfde brief werd de vraag gesteld of welvaart boven welzijn te verkiezen was en de briefschrijver stelde dat de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke ordening zelf het heft in handen zou moeten nemen om de Rotterdams plannen te beteugelen. In 1968 was al het *Oecologische onderzoek Rijnmond* in opdracht van de Rijnmondraad verschenen waarin gesteld werd dat de luchtverontreiniging in het gebied toen al ver boven het toelaatbare was. In het Rotterdamse huis-aan-huisblad *De Havenloods* verscheen een samenvatting van de belangrijkste conclusies uit dit rapport waarin stond dat de Duitse eisen aan de luchtkwaliteit (de Nederlandse waren nog niet vastgesteld) ruim overschreden werden en dat dit volgens de Duitse norm het begin van oversterfte inhield.¹⁹³ Verder zou door de uitbreiding van de industrie in de westelijke richting de luchtverontreiniging over een groter gebied worden verspreid. Het is opmerkelijk te noemen dat juist de Rijnmondraad onder leiding van voorzitter Fibbe zich opwierp als belangrijke criticaster van de plannen van de gemeente Rotterdam, gezien het feit dat dit orgaan opgericht was om de samenwerking tussen de gemeente Rotterdam en de omliggende Rijnmondgemeentes en te optimaliseren.

Ondanks alle zorgen over de luchtverontreiniging en het feit dat Dirksland, Sommelsdijk en Middelharnis compleet zouden verdwijnen in Grevelingenstad, liet de gemeenteraad van Dirksland weten positief te staan ten opzichte van de plannen.¹⁹⁴ Ook al zou er maar 50 procent van de plannen worden gerealiseerd, het eiland zou een nieuwe impuls krijgen, aldus raadslid Van Prooijen (PvdA) aangevuld door de heer Leijdens (CHU) met de opmerking dat het je Flakkeese hart goed deed om door het grote Rotterdam opgemerkt te zijn. Toch was de stemming over de Rotterdamse plannen in de gemeentepolitiek op Goeree-Overflakkee niet unaniem positief gestemd. Burgemeester Van der Harst van Oostflakkee liet in de lokale pers optekenen dat 'zelfs de grootste herrieschopper het recht heeft om zich over de inrichting van ons eiland uit te laten, maar dat wij er ook nog bij zijn om in goed democratisch overleg de vormgeving en ontwikkeling van ons eiland te begeleiden'.¹⁹⁵ De nieuw opgerichte lokale afdeling van D'66 mengde zich ook in de discussie door op te roepen om een einde te maken aan de gezapigheid en een een vuist te maken tegen de plannen.¹⁹⁶ Op een door hen georganiseerde discussieavond over het *Plan 2000+* werd opgeroepen tot een krachtige reactie van de bevolking tegen de plannen. De door de organisatie ingehuurd sociograaf Van Voskuilen benoemde zijn ongeloof over de positieve uitspraak van de Dirkslandse gemeenteraad over plannen voor de mogelijke bouw van Grevenlingenstad en probeerde zijn ongeloof kracht bij te zetten door

---

¹⁹² *Eilanden-Nieuws*, 07-03-1969.

¹⁹³ *De Havenloods*, 14-11-1968.

¹⁹⁴ *Eilanden-nieuws*, 21-03-1969.

¹⁹⁵ *Ibidem*, 11-03-1969.

¹⁹⁶ *Ibidem*, 15-04-1969.

op te merken dat het platteland niet meer ondergeschikt was aan de stadscultuur. Op de bijeenkomst waren overigens slechts 45 personen aanwezig.

De verontwaardiging over de plannen van de Rotterdamse gemeenteraad en het Havenbedrijf werd ook in het Rijnmondgebied steeds luider. Zo deelde de jongerenvereniging Socialistische jeugd in het voorjaar van 1969 pamfletten uit met daarin de eis voor de onvolwaardelijke intrekking van het *Plan 2000+*.¹⁹⁷ Woordvoerder Ernst Verhaar van het Front tegen de Nederlandse Luchtvervuiling (FNL), een samenwerkingsverband van de Socialistische jeugd met actiegroep VL'65, riep op tot een massaprotest.¹⁹⁸ Op 18 maart 1969 werd het actiecomité Leefbare Delta opgericht, dat zich eveneens kritisch opstelde tegen de plannen van Rotterdam.¹⁹⁹ In deze actiegroep waren verschillende verenigingen en organisaties verenigd, maar met geen enkele representant vanuit Goeree-Overflakkee. Over het gebrek aan publieke reactie op de plannen merkte burgemeester Aantjes van Oud-Beijerland in 1970 het volgende op tijdens een toespraak voor de A.R.-kiesvereniging van Dirksland. '*Plan 2000+*' is een fantastisch lijkend rekensommetje' om vervolgens op te merken 'dat velen het niet eens zijn met het discussieplan 2000+, maar ze hebben er nog niets tegenover gezet. Het is onvoorstelbaar verontrustend dat ze maar blijven afwachten'.²⁰⁰ Die afwachtende houding is deels verklaarbaar vanuit de economisch weinig rooskleurige positie van het eiland, die ook na de komst van de brug niet snel was verbeterd. Een afwijzende reactie op het plan zou de economische positie van het eiland immers geen goed doen.

Het spanningsveld tussen de keuze voor economische voorspoed in de vorm van de plannen van de Rotterdamse haven of het behouden van het agrarische karakter van het eiland lijkt voor de meeste burgers geen issue. De slechte economische situatie op Goeree-Overflakkee door gebrek aan lokale werkgelegenheid is een mogelijke verklaring voor het feit dat er geen breed gedragen protest ontstond tegen de op handen zijnde Rotterdamse annexatie. Op Voorne-Putten daarentegen werden al snel de handen ineengeslagen om tot een breed gedragen verzet te komen, waarbij verontruste burgers een belangrijke rol speelden. In dit onderzoek heb ik, op enkele kritische opmerkingen bij voorlichtingsbijeenkomsten na, geen burgerinitiatieven op Goeree-Overflakkee om te protesteren tegen de plannen zoals beschreven in *Plan 2000+*.

Ook is de rol van de lokale politieke partijen lastig te duiden. De gemeenteraad van Dirksland liet na het verschijnen van *Plan 2000+* een positieve reactie in de krant noteren. Burgemeester Van der Harst van Oostflakkee was duidelijk tegen de plannen en wenste niet als het Flakkeese bruidje van Rotterdam bekend te staan, maar de twee andere gemeentes (Goedereede en Ouddorp) hulden zich in stilte. Noch in de krant, noch in de notulen van de raadsvergaderingen van de vier gemeenten is het *Plan 2000+* ter sprake gekomen.

Toch was er vanuit de politiek wel degelijk verzet tegen het plan. In de nieuw opgerichte streekplancommissie werd in 1969 gewezen op het feit dat de gemeente Rotterdam in de uitvoer van haar plannen volstrekt afhankelijk was van de gemeentebesturen, die ook op Rijks en provinciaal niveau grote invloed zouden kunnen uitoefenen.²⁰¹ Volgens de voormalige burgemeester van Middelharnis en Sommelsdijk,

---

¹⁹⁷ E. Boender, *Milieuoprotest in Rijnmond. Sociologische analyse van milieusolidariteit onder elites en publiek* (Rijswijk 1985) 151.

¹⁹⁸ E. Boender, *Milieuoprotest in Rijnmond*, 151.

¹⁹⁹ *Trouw*, 18-03-1969.

²⁰⁰ *Eilanden-Nieuws*, 23-01-1970.

²⁰¹ *Ibidem*, 09-05-1969.

Rijnders bestond er geen animo bij de regering, noch bij de Provinciale Overheid om Voorne Putten en de Hoekse Waard bij de industrialisering te betrekken zoals Rotterdam zich dat voorstelde.²⁰² Twee weken later verscheen in het *Eilanden- Nieuws* een kort stukje waarin de hoofdinspecteur- directeur van de arbeidsvoorziening in Zuid-Holland Lewin, de ramingen van het aantal werkzoekenden in het jaar 1990 drastisch naar beneden bijstelde naar 35.000 in plaats van de in het rapport genoemde 600.000. In het artikel onder de kop *'Grevelingenstad geen oplossing'* stelde hij dat de opstellers van *Plan 2000+* dit verschil ook gezien moesten hebben, maar het gegeven verder gewoon genegeerd hadden.²⁰³ En in december 1969 keerde de Rijnmondraad zich tegen de plannen voor de aanleg van Grevelingenstad. De raad nam een nieuw standpunt in ten opzichte van de oorspronkelijke plannen en verkoos een groot Hellevoetsluis boven de nieuw te bouwen stad op Goeree-Overflakkee.

In 1971 verscheen het rapport van de structuurplancommissie onder leiding van De Ruijter-De Zeeuw. In het rapport stond dat Goeree-Overflakkee overwegend agrarisch zou moeten blijven, dat er geen plaats was voor grootschalige industrie op het eiland en dat er meer ruimte zou moeten komen voor recreatie. Het belangrijkste punt uit het rapport was echter dat er een geëigende oplossing gevonden moest worden voor de woonfunctie ten behoeve van de Rotterdamse agglomeratie. De harmonieuze oplossing van de commissie was spreiding van de toekomstige woningzoekenden over de bestaande dorpskernen.²⁰⁴ Nadat over dit rapport in de lokale krant gepubliceerd was, lijkt de aandacht voor de radicale bouwplannen op het eiland weg te ebben. Er is in tegenstelling tot de eerste casus geen vastomlijnd eindpunt vast te stellen, de ideeën voor Grevelingenstad en de havenuitbreiding op Voorne-Putten en de Hoekse- Waard verdwenen uiteindelijk in een archiefdoos. Het uitbreken van de oliecrisis in de jaren zeventig en de bijstelling van economische verwachtingen voor de toekomst speelden hierin een cruciale rol. Ook in de periode na de jaren '70 bleek de groei van de Rotterdamse haven veel minder groot dan in het plan werd voorzien was en was er geen behoefte meer aan een havencomplex van de omvang zoals beschreven in *Plan 2000+*.

Naast het wegvallen van de economische noodzaak bleek ook de publieke opinie veranderd. Het proces van de kritisch wordende burger, die inspraak eiste in belangrijke beslissingen en opkwam voor zijn belangen, wordt historisch gezien halverwege de jaren '60 gesitueerd. Los van de discussie of de mondige burger ontstond dankzij de elite, die daar ruimte voor liet, of het gevolg is van een bottom-up proces vanuit de bevolking zelf, laat deze casus deze transitie zien naar reflexieve modernisering. De kritiek op de plannen van Rotterdamse gemeente en het Havenbedrijf kwamen op Goeree-Overflakkee met name vanuit de bestuurs-elite en in mindere mate vanuit de bevolking. Burgemeester Van der Harst van Oostflakkee wierp zich op als fel tegenstander van de plannen en de voorzitter van de stuurplancommissie De Ruijter -De Zeeuw wist met haar plannen de meest ingrijpende elementen van het plan te wijzigen. Bewijs voor een afwijkende opinie tussen de christelijke partijen in de gemeentepolitiek en de niet-christelijke partijen heb ik op basis van de door mij geraadpleegde bronnen niet gevonden. De wil om de eilandelijke economie te verbeteren was bij alle partijen een primaire motivatie. Op de gemeenteraad van Dirksland na heeft geen enkele gemeente zich uitgesproken over het plan. De opmerkingen van burgemeester Van der Harst zijn op eigen initiatief gedaan en vormden geen officieel

---

²⁰² *Eilanden-Nieuws*, 18-11-1969.

²⁰³ *Ibidem*, 28-11-1969.

²⁰⁴ *Ibidem*, 11-05-1971.

standpunt van de gemeenteraad. De overige gemeenten hebben het plan ter kennis aangenomen en er geen uitspraken over gedaan. De reden voor dit niet openlijk reageren op de plannen kan wijzen op angst voor de grote buurman, waar de lokale bevolking voor een groot gedeelte economisch van afhankelijk was, of omdat ze de plannen helemaal niet serieus genomen hebben. Het laatste argument is weinig geloofwaardig gezien de eerdere uitbreidingen van de havens die ten koste gingen van de dorpen Nieuwesluis en Blankenburg en het natuurgebied De Beer op Voorne-Putten.

In mijn onderzoek heb ik geen bewijs gevonden van een breed gedragen burger protest op Goeree-Overflakkee, zoals dat eerder wel gevoerd werd tegen de hoge prijzen van de veerverbindingen en van de tram van de R.T.M. De komst van de Haringvlietbrug had nog niet het gewenste economische effect gehad, er waren zelf grote bedrijven vertrokken. En inmiddels had 20 procent van de werkende beroepsbevolking werk aan de 'overkant' gevonden. De brug had het leven van de pendelaars wel makkelijker gemaakt, maar de lange reistijden en het betalen van tol op de brug bleven lastige hindernissen in hun leven. Een waarschijnlijke reden achter het ontbreken van protest tegen *Plan 2000+* is dat veel gewone eilanders de negatieve gevolgen ondervonden van de slechte economische positie van het eiland en geen werk konden vinden op het eiland. Voor hen leek *Plan 2000+* juist een welkom initiatief, waarbij een groei van de werkgelegenheid en betere verbindingen met het Rijnmondgebied een positieve invloed zou hebben op het dagelijks leven. De gezapigheid, die de lokale afdeling van de D66, wilde bestrijden was naar alle waarschijnlijkheid geen passiviteit, maar eerder een stilzwijgend instemmen met de plannen om zo mee te kunnen profiteren van de welvaart.

Ondanks dat de kritiek op het plan op Goeree-Overflakkee wellicht uit een andere hoek kwam dan in de andere delen van het Rijnmond gebied, vormt deze casus een goed voorbeeld van het begin van de transitie naar Becks 'Zweite Moderne' of reflexieve modernisering waarbij de bestuurders niet langer op basis van simpele modernisering verstreckende beslissingen konden nemen zonder daarbij naar de bezorgde burgers of hun bestuurders te luisteren, die beseften dat economische groei ook nadelige gevolgen had voor leefklimaat en natuur en milieu.

Conclusie

De spanning tussen traditie en modernisering op het eiland Goeree-Overflakkee in de periode 1950-1980 vormt het onderwerp van deze masterscriptie cultuurgeschiedenis. Het eiland Goeree-Overflakkee is door velen lang gezien als een geïsoleerd en achtergebleven gebied waarbij modernisering op gespannen voet stond met de heersende traditionele en christelijke opvattingen. In deze scriptie onderzoek ik of dit beeld, dat veelal opduikt in de regionale geschiedschrijving over Goeree-Overflakkee als een achtergebleven eiland op nog geen dertig kilometer van de moderne metropool Rotterdam, recht doet aan de regionale werkelijkheid.

Voor dit onderzoek heb twee casussen gebruikt die te maken hebben met de problemen van het Zuid-Hollandse eiland Goeree Overflakkee in de tweede helft van de 20^e eeuw. De twee casussen zijn: de brug en *Plan 2000+*. Beiden houden sterk verband met de hoge werkeloosheid op het eiland en met de sociaaleconomische achterstand van deze regio op de rest van Nederland, en met name de achterstand op het dichtbij gelegen economisch florerende Rotterdam. De economische tragere ontwikkeling kende in de jaren 1945 tot 1955 twee incidentele oorzaken en een permanente. De eerste twee zijn de gevolgen van de inundatie van grote delen van het eiland door de Duitse bezetter aan het einde van de Tweede Wereldoorlog en de Watersnoodramp van 1953. Het economisch herstel en de heropbouw van het eiland na de Tweede Wereldoorlog werd door 'de ramp' volledig tenietgedaan. Een permanente oorzaak van de trage ontwikkeling was dat het eiland omringd werd door de brede wateren van het Haringvliet en de Grevelingen met als gevolg dat al het vervoer per veerboot moest gaan. Alle drie oorzaken hebben een afremmend effect gehad op de ontwikkeling van de regionale economie. Die lokale economie kenmerkte zich door het kleinschalige boerenbedrijf. De uienteelt vormde de belangrijkste teelt voor de agrarische sector op het eiland. Vanwege de kleinschaligheid van de landbouw was er van oudsher een relatief grote mate van seizoensarbeid met als gevolg dat veel arbeiders na de oogstperiode elders emplooi te dienden zoeken of in de wintermaanden zonder werk zaten. Door versnellende mechanisatie van de landbouw in de naoorlogse periode raakten veel eilandbewoners hun bestaanszekerheid kwijt. De oplossing voor dit probleem leek eenvoudig: het bouwen van een brug naar de Zuid-Hollandse overkant zou voor een economische voorspoed zorgen, omdat het bedrijven naar het eiland zou trekken. Door die vestiging van kleinschalige industrie en andere bedrijven op het eiland, zou de werkeloosheid afnemen en het leven van de vele pendelaars zou veel eenvoudiger worden, ze hoefden niet langer in pensions aan de 'overkant' te verblijven of elke dag veel tijd en geld te verliezen aan de veerdiensten van de R.T.M. Tenslotte zouden ook de landbouwbedrijven kunnen profiteren van een vaste oeververbinding omdat de transportkosten zouden dalen en de aangeboden producten verser aangeboden konden worden, waardoor er een betere prijs voor gevraagd zou kunnen worden.

De algemene verwachting was dat met een brug naar Voorne-Putten, en daarmee ook een betere verbinding met de rest van Nederland, het sociaal-maatschappelijke isolement zou afnemen. De veronderstelde sociaal-maatschappelijke achterstand werd in de belangrijkste lokale krant, *Het Eilanden-Nieuws*, vaak breed uitgemeten. Ook in officiële rapporten werd een beeld gecreëerd van een van een amper ontwikkelde bevolking die niet kon profiteren van de groeiende welvaart in ons land. De achterliggende gedachte was dat door een groeiende welvaart er ook een beter ontwikkelde mensheid zou ontstaan. Er was

voor Goeree-Overflakkee dus veel te winnen door het bouwen van een brug. De initiatieven voor de Tweede Wereldoorlog hadden niet het gewenste resultaat opgeleverd en na de oorlog werden de initiatieven nieuw leven ingeblazen door de Flakkeesche Gemeenschap. Hierin waren de dertien verschillende gemeentes vertegenwoordigd. De FG functioneerde ver voordat de gemeentelijke herindelingen plaatsvonden al als bovengemeentelijk platform met als doel de bouw van de brug te bewerkstelligen. De positie van de FG is in het dossier over de bouw van de brug leidend, ze initieerde, zorgden voor sociaaleconomisch en bouwtechnisch onderzoek voor de bouw van de brug en onderhielden de belangrijkste contacten met het provinciale bestuur en met de regering.

De Haagse reacties op het plan voor de bouw van de brug waren positief en men zag collectief de noodzaak om Flakkee uit zijn isolement te halen in, maar over de financiering van de brug werd lang gediscussieerd. Hoeveel zou het Rijk zou moeten betalen, hoeveel de provincie en hoeveel zouden de gemeentes op het eiland bij moeten dragen? Het was en bleef lange tijd de vraag. Eind 1952 was de discussie beslecht en waren de bouwplannen voor de brug klaar. Het wachten was alleen nog op goedkeuring van de Tweede Kamer. Na de ramp in 1953 kwamen de prioriteiten in Den Haag echter anders te liggen. Het belang van de bouw brug werd nu ondergeschikt aan het Deltaplan dat de nationale veiligheid in de toekomst zou moeten garanderen. Dankzij een compromis over de locatie van de brug en een voorfinanciering van de NV. Brugverbinding werd Goeree-Overflakkee uiteindelijk alsnog in 1964 van haar isolement verlost met de opening van de Haringvlietbrug en zou ook Goeree-Overflakkee eindelijk kunnen profiteren van de groeiende welvaart.

Het achterliggende doel van de vaste oeververbinding was om het eiland deel te laten hebben aan de snelle economische groei die de Nederlandse economie in de naoorlogse jaren kenmerkte. Het economisch herstel en de stijgende welvaart in grote delen van Nederland liep niet synchroon met de stagnerende ontwikkeling van het, tegen wil en dank, agrarisch gebleven Goeree-Overflakkee. De slechte economische vooruitzichten en een grote werkeloosheid op het eiland vormden de voedingsbron voor de wens om het moderniseringsproces te bespoedigen waarin de brug ook een symbolische functie vervulde.

De wens tot modernisering werd breed gedragen werd door de verschillende partijen in de lokale politiek, ongeacht de (religieuze) grondbeginselen van verschillende lokaal opererende fracties. Door het eiland te moderniseren en te industrialiseren zou immers de welvaart stijgen. Dit klassieke moderniseringsidee werd door geen van de lokale partijen in twijfel getrokken. De gevolgen van het moderniseringsproces zijn volgens Beck onder andere een verandering in levensstijl, andere sociale verhoudingen, een veranderende politieke participatie en het ontstaan van verschillende visies op waarheidsbeleving. In de lokale politiek lijken deze onderwerpen niet of nauwelijks op de agenda te hebben gestaan. Uitzonderingen hierop vormen de angst voor de zedeloosheid van de naoorlogse jeugd en de afwijkende normen en waarden die met de groeiende stroom toeristen meekwam. Het jeugdprobleem en de toenemende normvervaging werden met lede ogen aangezien, maar ook die angst was niet exclusief voorbehouden aan de christelijke partijen. Opmerkelijk is in dit kader dat het jeugdprobleem in het algemeen in Nederland gezien werd als een negatief gevolg van de industrialisatie, maar dat deze link op het eiland niet gelegd werd. Hier werd als oorzaak voor het ervaren jeugdprobleem gewezen naar de uitzichtloosheid vanwege gebrek aan werk.

Deze eerste casus, de komst van de brug, voldoet aan de door Beck gegeven definitie van klassieke modernisering of 'Erste Moderne' waarbij het moderniseringsproces gezien wordt als technologische rationalisatie en de veranderingen in werk en de organisatie

daarvan, maar die tegelijkertijd ook diepgaande veranderingen met zich meebrachten op het maatschappelijk vlak. Een van de door Beck gegeven gevolgen van de klassieke modernisering is een verandering in leefstijl: het verlaten van de kerk, of minder dramatisch gesteld, de veranderende visie op religie en de beleving ervan. Het proces van secularisatie kwam al aan het begin van de twintigste eeuw op gang, maar kende een versnelling in de jaren zestig en zeventig in Nederland. Om te beoordelen of de in de literatuur en beleving veelal veronderstelde achterstand van het eiland waar blijkt te zijn, zou de secularisatie hier later op gang moeten komen. Het jaartal 1964 zou, dankzij het einde van het isolement, op dit vlak een omslagpunt moeten laten zien. Op basis van de volkstellingen is in de periode 1960 -1971 op Goeree-Overflakkee het aantal onkerkelijken met 4,9 procent gestegen, tegenover 6. procent voor heel Nederland. In de periode ervoor, van 1947 tot 1960, steeg het percentage onkerkelijken landelijk met 1 procent maar op het eiland daalde het percentage met 0,6 procent. Op basis van deze gegevens is de conclusie dat de secularisatie inderdaad versnelde in de periode na de opening van de brug.

Om deze voorlopige conclusie te kunnen bevestigen heb ik het stemgedrag van inwoners van het eiland in kaart gebracht, ervan uitgaand dat de leden van een bepaalde kerk of geloofsopvatting ook zouden stemmen op een politieke partij binnen diezelfde richting of zuil. Een complicerende factor in de gemeentepolitiek was dat er in de gehele onderzoeksperiode vrij veel kleine lokale, 'one-issue'-partijen en afsplitsingen van bestaande fracties ontstonden, waarvan de grondbeginselen of de uitwerking in de politiek niet altijd duidelijk is. Hierdoor zijn ze lastig in te delen binnen de tweedeling christelijke of niet-christelijke partijen. Op basis van het stemgedrag bij gemeenteraadsverkiezingen in 1965 is de verhouding tussen stemmers op partijen met een christelijke signatuur en stemmers op niet confessionele partijen 60 procent tegen 40 procent. De verhouding was bij de verkiezingen in 1962 63 procent tegenover 37 procent. Ondanks een lichte stijging voor het aandeel van de niet-confessionele partijen hebben de christelijke partijen veruit het grootste aandeel in de gemeentepolitiek van Goeree-Overflakkee behouden. Ook op de langere termijn blijft dit het beeld in de lokale politieke verhoudingen. De gezamenlijke christelijke partijen vormden een groter blok dan de niet-christelijke partijen. Bij een vergelijking van de afzonderlijke partijen was vanaf 1957 de SGP de grootste partij binnen de gemeentepolitiek, maar wel gevolgd door de PvdA die in 1962, 1974 en in 1978 meer zetels wist te behalen dan de SGP. Het idee dat Goeree-Overflakkee van oudsher een homogeen protestants-christelijk bolwerk was, verdient op basis van het stemgedrag uit de onderzoeksperiode daarom een nuancering. De versnelling van de secularisatie is aan de hand van de onderzochte gegevens is niet spectaculair te noemen, maar er is wel degelijk sprake van een stijgende trend van kerkverlaters. Die trend wordt ook duidelijk zichtbaar als ik naar het aandeel stemmers op christelijke partijen in 1953 vergelijk met diezelfde groep in 1982: 68 procent versus 47 procent. Een forse daling, maar in vergelijking met de landelijke ontwikkelingen behoudt het confessionele deel een groot aantal stemmers. Het feit dat de groep gereformeerden groot was op het eiland, zou deze vertraging ten opzichte van de landelijke trend hebben kunnen veroorzaken. Enerzijds omdat het een bekend gegeven is dat het geboortecijfer in deze groep hoger ligt dan dat van mensen met een andere geloofsovertuiging. Anderzijds omdat het waarschijnlijk is dat gereformeerden uit andere gemeentes naar Goeree-Overflakkee kwamen om zich hier tussen geloofsgenoten te vestigen. Hier zou echter nog meer onderzoek naar gedaan moeten worden op basis van de aantallen leden van de kerken. De stelling van Kennedy dat tussen eind jaren vijftig en eind jaren zestig de grootste kerken en

subculturen die zij representeerden haast onherkenbaar veranderd waren, lijkt hier niet op te gaan voor de gereformeerde kerken op Goeree-Overflakkee.

Of Kennedy's stelling dat de politieke rol van de kerk uitgespeeld is en is religie ook op Goeree-Overflakkee geen dominant onderdeel meer zou zijn van de samenleving, lijkt op basis van de verkiezingsuitslagen op Goeree-Overflakkee voor de onderzochte periode niet erg waarschijnlijk. De christelijke partijen in de gemeentepolitiek vormden stevast het grootste blok als het eiland in totaal bekeken wordt. Tot 1965 waren er 13 onafhankelijke gemeenteraden en na de gemeentelijke herindeling van 1965 nog maar vier. Binnen die gemeenteraden moest intensief samengewerkt worden met de andere partijen, ook met die partijen met een andere grondslag. Het vertekende beeld dat het hele eiland unaniem voor de SGP koos is verre van waar, zeker in de situatie voorafgaand aan de gemeentelijke herindeling van 1965. De PvdA was in veel gemeentes aan de oostkant van het eiland de veruit de grootste partij en is voor de hele periode stevast de tweede partij op het eiland. Of Kennedy's stelling nu klopt of niet is eigenlijk niet vast te stellen voor de onderzochte casus omdat het doel dat zowel de protestants-christelijke partijen als de niet-christelijke partijen nastreefden overeenkwam: een einde aan de geïsoleerde positie van het eiland om zo de welvaart te bespoedigen. De economische achterstand van het eiland diende verbeterd te worden, zodat de iedereen, maar vooral eigen achterban, kon delen in de welvaart en in de economische voorspoed. Beide blokken, confessioneel en neutraal, stonden unaniem achter het initiatief van de FG en de kritiek uit beide kampen gaat beide keren over het (te) langzame proces om tot de bouw van de brug te komen. De gemeentes die, nadat de FG haar taken overdroeg aan de NV. Brugverbinding, niet direct overgingen tot het aankopen van aandelen, deden dit ook niet vanwege religieuze bezwaren, maar omdat ze de economische noodzaak ervan niet direct inzagen. Een mogelijke uitzondering hierop vormt de raad van Ouddorp. In dit dorp behoorden veel inwoners tot de orthodox gereformeerde kerkgenootschappen en de gemeenteraad bestond logischerwijs ook uit partijen die de grootste groep stemmers vertegenwoordigden. De SGP vormde hier samen met de Hervormde partij de kern van de gemeenteraad in de periode tot de herindeling en ook na de samenvoeging met Goedereede bleef de SGP de grootste partij. In Ouddorp vond al voor de Tweede Wereldoorlog de grootste toeristische ontwikkeling op het eiland plaats vanwege de vele stranden en de ongerepte natuur. De inwoners van dit dorp waren al snel geconfronteerd met de afwijkende normen en zeden van de bezoekers van de overkant. De vermeende normvervaging van de toeristen zou in het geval van de Ouddorpse-raad wel degelijk een rol gespeeld kunnen hebben waardoor er twijfel ontstond over nut en noodzaak toe te treden tot de Brug NV. hebben kunnen spelen.

Ondanks de twijfels hier en daar werd de FG gesteund door alle gemeentes op het eiland. De veronderstelde passieve houding van de lokale politiek om de economische situatie te verbeteren blijkt in dit onderzoek niet te kloppen. De FG was weliswaar een particulier initiatief, maar functioneerde als bovengemeentelijke samenwerkingsverband om de modernisering te bespoedigen. Na de watersnoodramp speelde de FG een belangrijke rol in de totstandkoming van het compromis omtrent de Haringvlietbrug. Aanvankelijk zou het tracé van de brug over Goeree-Overflakkee lopen, maar vanwege waterbouwkundige moeilijkheden werd er gekozen voor een verbinding tussen de Hoeksche Waard en Brabant, Flakkee zou in een later stadium ook op deze verbinding aangesloten worden. Dankzij bemiddeling van de FG en de Brug NV. kwam er een compromis en kwam deze verbinding vier jaar eerder dan gepland was tot stand.

De rol van de lokale politiek in de tweede casus, *Plan 2000+* is veel minder proactief

te noemen. De draconische plannen van het Rotterdamse havenbedrijf en de gemeente Rotterdam brachten de modernisering heel dichtbij, maar op een manier die het leven op het eiland ingrijpend zouden veranderen. Maar deze ingrijpende verandering leidde niet tot een storm aan protest vanuit de lokale politiek. Er waren tegengeluiden te horen van uit de bestuurselite, in de vorm van bezorgde burgemeesters, en kritische vragen van bezorgde burgers, maar dit leidde niet tot een breed gedragen protest tegen de plannen. Op basis van actieve inmenging in de landelijke en provinciale politiek die wel bij het ontstaan van de brug optrad er maar een conclusie te trekken: er was bij de meerderheid van de burgers en bestuurders helemaal geen fundamenteel bezwaar tegen het bouwen van Grevelingenstad. Eindelijk zou Goeree-Overflakkee, na jaren van isolement en economische achterstand, profiteren van de economische voorspoed.

In de onderzoeksperiode is de opstelling van de lokale politiek gericht op het verbeteren van de economische positie van Goeree-Overflakkee om zo een grotere welvaart voor de bevolking te creëren. Zowel de partijen die opereren vanuit een christelijk- of een liberaal of een sociaaldemocratisch beginsel verschilden op dit punt niet wezenlijk van mening. De reden voor de minder ontwikkelde economische positie lag hun inziens in het gebrek aan een vaste verbinding met de rest van Nederland. Als die verbinding tot stand zou komen, dan zou door de industrialisatie waar de bevolking dan deel aan zou hebben, de welvaart vanzelf toenemen. Dit ongecompliceerde idee van modernisering komt overeen met Becks fase van de 'Erste Moderne'. Het achtergebleven eiland bouwde in deze gedachtegang symbolisch een brug naar de welvaart. De neveneffecten van deze simpele modernisering werden door de meeste partijen wel opgemerkt, maar over het algemeen van ondergeschikt belang geacht.

De transitie naar de 'Zweite Moderne' vindt voorzichtig plaats in de tweede casus. Met de lancering van *Plan 2000+* ontstonden er kleine scheurtjes in het simpele moderniseringsconcept. Vanuit de bestuurselite op het eiland werd voorzichtig en behoedzaam gestuurd naar een tussenoplossing zonder megalomane slaapstad op het eiland, maar met een rooskleurige economische en leefbare toekomst. In tegenstelling tot het Rijnmondgebied en Voorne-Putten is er hier geen sprake van een breed gedragen protest tegen de Rotterdamse plannen, maar actief zoeken naar een aanvaardbaar compromis. Het besef dat industrialisatie naast werkgelegenheid economische groei genereerde, maar ook negatieve gevolgen had voor milieu en welzijn nam langzamerhand toe. De eerste protestbewegingen en actiecomités ontstonden in het Rijnmondgebied, maar voor de bevolking op Goeree-Overflakkee telde de te verwachten economische voorspoed op dat moment zwaarder dan die negatieve gevolgen. Ook de lokale politiek deelde deze verwachting. De late modernisering op Goeree - Overflakkee is, op basis van dit onderzoek, niet mede te verklaren vanuit opstelling van de lokale politieke partijen tussen 1950 en 1980 ten aanzien van de plannen om het eiland uit haar isolement te trekken. Ze speelden juist een actieve rol om het moderniseringsproces te bespoedigen. Deze actieve rol werd zowel door de protestantschristelijke partijen alsmede door de niet-confessionele partijen gespeeld.

Bijlage 1: Leden Flakkeesche Gemeenschap in 1947.

Gemeentes: Den Bommel

Dirksland

Goedereede

Herkingen

Melissant

Middelharnis

Nieuwe Tonge

Ooltgensplaat

Ouddorp

Oude Tonge

Sommelsdijk

Stad aan 't Haringvliet

Stellendam

Polders: Van Pallantspolder, Polders lozende op Klinkerland

Oude Plaat, Oud Herkingen, Dijkkring Flakkee, St. Elizabeth

West-Nieuwland, Springert, de Plas, Oude Nieuwland

Oudeland.

Organisaties: Ned. Onderwijzers vereniging

Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Geneeskunst

Ambachtsschool

R.K. Landarbeidersvereniging

Holl. Maatschappij van Landbouw midden Flakkee

Rijksvoorlichtingsdienst

Coop. Aankoopsvereening

Flakkeesche Boerenbond

Centrale Veiling Landbouw

Landbouwvereniging te Melissant

Handelaren in land en tuinbouwproducten

Van Weels ziekenhuis

Gasfabriek Middelharnis

Kunstmesthandel v/h Kooman en Co

Drinkwaterleiding

R.K. Land- en Tuinbouwbond

C.B.T.B.

EMGO

Schuttevaer

Vakgroep Slagers voor G&O

Wetenschappelijk Genootschap

Lijst met archiefstukken

Johan van Veen, *Critiek op het plan Luctor et Emergo* (Den Haag 1945).

https://puc.overheid.nl/rijkswaterstaat/doc/PUC_114251_31/1/

Jaarverslag Wetenschappelijk Genootschap voor Goeree en Overflakkee 1946 (Middelharnis 1946). Streekarchief Goeree-Overflakkee, Middelharnis. Inventarisnummer 2900 Flakkeesche Gemeenschap.

Jaarverslag Wetenschappelijk Genootschap voor Goeree en Overflakkee 1948 (Middelharnis 1948). Streekarchief Goeree-Overflakkee, Middelharnis. Inventarisnummer 2900 Flakkeesche Gemeenschap.

Jaarverslag Wetenschappelijk Genootschap voor Goeree en Overflakkee 1949/1950 (Middelharnis 1950). Streekarchief Goeree-Overflakkee, Middelharnis. Inventarisnummer 2900 Flakkeesche Gemeenschap.

Jaarverslag Wetenschappelijk Genootschap voor Goeree en Overflakkee 1952 (Middelharnis 1952). Streekarchief Goeree-Overflakkee, Middelharnis. Inventarisnummer 2900 Flakkeesche Gemeenschap.

Sociaal Economisch rapport Goeree-Overflakkee. Economisch-Technologisch Instituut Zuid-Holland (Rotterdam 1950). Stadsarchief Rotterdam. Inventarisnummer 1138.

Concept statuten N.V. De Flakkeesche brug (Middelharnis 1952).

Streekarchief Goeree-Overflakkee, Middelharnis. Inventarisnummer 2001 Gemeente Middelharnis, 1930-1965. Dossier 1435 Brugverbinding Haringvliet.

Rapport inzake onderzoek vaste verbinding Goeree-Overflakkee – Vaste land van Zuid-Holland (Den Haag 1952).

Jaarverslag Flakkeesche Gemeenschap 1952 (Middelharnis 1952).

Streekarchief Goeree-Overflakkee, Middelharnis. Inventarisnummer 2900 Flakkeesche Gemeenschap 1946 -1965.

Notulen Gemeenteraad Dirksland, 1580-1965. Streekarchief Goeree-Overflakkee, Middelharnis. Inventarisnummer 2010.

Notulen gemeenteraad Middelharnis 1930 -1965. Streekarchief Goeree-Overflakkee, Middelharnis. Inventarisnummer 2100.

Notulen gemeenteraad Ouddorp 1575-1965. Streekarchief Goeree-Overflakkee, Middelharnis. Inventarisnummer 2023.

Rapport Maatschappelijke verwildering der jeugd. Bronnenboek Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (Den Haag 1953). Eigen kopie.

Rapport Afsluitingsplannen der tussenwateren. Rijkswaterstaat (Den Haag 1953).

https://puc.overheid.nl/rijkswaterstaat/doc/PUC_15695_31/1?solrID=PUC_15695_31_1&solrQ=afsluitingsplannen.

De gemeentegrenzen op Goeree-Overflakkee Instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandse volk (Amsterdam 1954)

Randstad en Delta. Planologische dienst in Zuid-Holland, (Den Haag 1956). Eigen kopie.

De confrontatie van kerk en jeugd op Goeree-Overflakkee 1954-1956. Centrale watersnoodcommissie Ned. Herv. Kerk, (Middelharnis 1958).

Goeree-Overflakkee in de branding. Plancommissie Flakkee (Den Haag 1958). Eigen kopie.

Deltacommissie, 'Derde interim-advies. Afsluiting der zeearmen' in het *Eindverslag van de Deltacommissie* (Den Haag 1960). https://puc.overheid.nl/rijkswaterstaat/doc/PUC_60184_31/

Goeree-Overflakkee, het vertekende eiland. Commissie voor Deltazaken Ned. Herv. Kerk. Kraemer en De Tombe (Den Haag 1961).

Catalogus van de tentoonstelling FLUZI (Middelharnis 1964). Eigen kopie.

Ontwikkeling Noordelijke Delta -Plan 2000+. Gemeentebestuur Rotterdam/ havenbedrijf, (*Gele boekje*), (Rotterdam 1969).

Zeehavenbeleid van Rotterdam 1967-1975. Gemeentelijke archiefdienst Rotterdam, (Rotterdam, 1978).

Het woonforensisme op Goeree-Overflakkee en in de Hoeksche Waard. Stichting Economisch - Technologisch Instituut voor Zuid-Holland, (Rotterdam, 1979).

Literatuurlijst

- Achterberg, Peter, 'Dialectiek van de secularisering', *Sociologie* 5 (2009).
- Aerts, Liagre Bohll, De Rooy en Te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen Amsterdam 1990).
- Beck, Ulrich, *Risk society. Towards a New Modernity* (London 1992)
- Beck, Ulrich, Anthony Giddens en Scott Lash, *Reflexive Modernization. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order* (Cambridge 2007).
- Becker, J.W., en J.S.J. de Wit, *Secularisatie in de jaren negentig* (Den Haag 2000).
- Bloembergen-Lukkes, Janny, *Paradoxe modernisering Ede 1945-1995 Groot geworden, herkenbaar gebleven* (Hilversum 2015).
- Boender, Kees, *Milieuoprotest in Rijnmond. Sociologische analyse van milieusolidariteit onder elites en publiek* (Proefschrift Erasmusuniversiteit Rotterdam 1985)
- Both, J.C. (Jan), *Vrêêd Veel Vreemde ...* (Ouddorp 2007).
- Both, J.C. (Jan), *Flakkee uit zijn Isolement* (online publicatie)
<http://erfgoedlijngo.nl/media/Canon/Goeree-Overflakkee%20uit%20zijn%20isolement.pdf>
- Both, J.C. (Jan) *Een geschiedenis van eiland in de Delta. Een kort overzicht van de historie van Goeree-Overflakkee* (online publicatie)
<https://www.google.com/search?q=een+geschiedenis+uit+de+delta%5C&oq=een+geschiedenis+uit+de+delta%5C&aqs=chrome..69i57.6239j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>
- Bottenburg van, Maarten, 'Hoe recent is modern? Over de herkomst van 'modern', 'moderniteit' en 'modernisering' en het gebruik ervan in de sociologie', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 17 (1990).
- Brusse, P. en J. Zwemer *Geschiedenis van Zeeland. Deel IV Vanaf 1850* (Zwolle 2014).
- Davids, Karel, 'Keuze en patronen in de techniekgeschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw', *BGMG – Low Countries Historical Review* 20 (2005).
- De Dijn, Herman, *Hoe overleven we de vrijheid. Modernisme, postmodernisme en het mystiek lichaam* (Kapellen-Kampen 1993).
- Elden, Remelie van, *Touwtrekken op het stadhuis. De rol van het Rotterdamse ambtelijk topkader op de besluitvorming van plan 2000+* (Masterscriptie Erasmusuniversiteit Rotterdam 2012).
<https://adoc.tips/touwtrekken-op-het-stadhuus.html>
- Goudsblom, Johan, *De nieuwe volwassene* (Amsterdam 1959).
- Ham van der, Willem, 'Het Deltaplan: nieuwe bescherming voor een kwetsbaar land' in: Bert Toussiant, (red) *Modern wereldwonder. Geschiedenis van de Deltawerken* (Amsterdam 2018).
- Hazewinkel, Fernande, *Zeehavenbeleid van Rotterdam 1967-1975. De jongste geschiedenis van de ontwikkelingen rond Europoort, Maasvlakte en de Gouden Delta. Deel I* (Rotterdam 1978)
- Hazewinkel, Fernande, *Zeehavenbeleid van Rotterdam 1967-1975. De jongste geschiedenis van de ontwikkelingen rond Europoort, Maasvlakte en de Gouden Delta. Deel II* (Rotterdam 1978)
- Holthoorn, F.L., J.M.G. Thurlings, 'De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme', *BGMG – Low Countries Historical Review* 87 (1972).
- Hoving, J., 'Aangevuurd door optimisten... De opstelling van de Flakkeesche Gemeenschap ten opzichte van de sociale en economische problemen van Goeree- Overflakkee. 1945-1953', *De Ouwe Waerelt* 1 (2001), 4-9.
- Inglehart, Ronald en Wayne E. Baker, 'Modernization, cultural change and the persistence of traditional values', *American Sociological Review* 65 (2000), 19-51.
https://www.researchgate.net/publication/230557601_Modernization_Cultural_Change_and_the_Persistence_of_Traditional_Values
- Kennedy, James, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Kennedey, James, *Stad op een berg. De publieke rol van protestantse kerken* (Zoetermeer 2011).
- Knippenberg, Hans, *De Religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen – Maastricht 1992).

Luykx, Paul en Pim Slot, *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997).

Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam Antwerpen 1995).

Rooden van, Peter, 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom' in *BMGN- Low Countries Historical Review* 119 (2004), 524-551.

Schuyt, C.J.M., en E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart wit* (Den Haag 2000).

Smits, A.D. en H. Stuurman, *Goeree-Overflakkee 1940-1995. Waterstaatkundige werken, ontsluiting en sociaal-economische ontwikkelingen* (Oud- Beijerland 1996).

Sociaal en Cultureel Planbureau, *Secularisatie in Nederland 1966-1991* (Rijswijk 1994).

Storm, Eric, *The Culture of regionalism. Art architecture and international exhibitions in France, Germany and Spain, 1890-1939* (Manchester 2010).

Toussaint, Bert ed., *Modern wereldwonder. Geschiedenis van de Deltawerken* (Amsterdam 2018).

Woud van der, Auke, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2001).

Veen van der, Carlijn, *Het Spook van Gestel. Een analyse van de beeldvorming omtrent de 'geest van gestel'* (BA-scriptie Radboud Universiteit Nijmegen 2018).

Vliet van, H., 'De brug over het Haringvliet bij Numansdorp', *In de hoekspiegel* 50 (1964).

Lijst met afbeeldingen

Titelblad		Voorkant tentoonstellingscatalogus FLUZI 1964	Eigen beheer
Afbeelding 1	Inleiding	Kaart van Goeree-Overflakkee 1960	King Atlas (Sneek 1960)
Afbeelding 2	Inleiding	Ontwerpschets van het Deltaplan 1958	Archief Rijkswaterstaat
Afbeelding 3	Inleiding	Foto van het expositieterrein van FLUZI in 1964	Flakkee Nieuws
Afbeelding 4	H2	Spotprent tweede smoggolf 1971	Overgenomen uit Kees Boenders <i>Milieuprotest in Rijnmond</i> (Rotterdam 1985)
Afbeelding 5	H3	Foto met leuzen tegen de gemeentelijke herindeling in 1965	<i>Streekarchief Goeree-Overflakkee</i>
Afbeelding 6	H5	Het directe deltaplan van Johan van Veen uit 1953	Rapport Afsluitplannen der tussenwateren (Den Haag 1953)
Afbeelding 7	H5	Het indirecte deltaplan van Johan Van Veen uit 1953	Rapport Afsluitplannen der tussenwateren (Den Haag 1953)
Afbeelding 8	H5	Situatieschets voor de Flakkeesche brug 1952	Rapport inzake onderzoek vaste verbinding Goeree-Overflakkee – vaste land van Zuid-Holland (Den Haag 1952)
Afbeelding 9	H5	Ontwerpschets Flakkeesche brug type 1	Ibidem
Afbeelding 10	H5	Ontwerpschets Flakkeesche brug type 2	Ibidem
Afbeelding 11	H5	Proefdruk bewijs van aandeel in de N.V. Brugverbinding Haringvliet	Streekarchief Middelharnis
Afbeelding 12	H5	Foto protestactie 1952	<i>Het Parool</i> , 03-05-1952
Afbeelding 13	H5	Schets van de geplande wegeverbindingen	Rapport Randstad en Delta
Afbeelding 14	H5	Foto Ludieke actie Ooltgensplaat 1960	<i>Eilanden-Nieuws</i> , 10-05-1960
Afbeelding 15	H5	Foto van de eerste truck op de Haringvlietbrug	Nationaal Archief
Afbeelding 16	H5	Foto van de opening van FLUZI 1964	<i>Eilanden-Nieuws</i> 10-07-1964
Afbeelding 17	H5	Filmstill van de opening FLUZI 1964	Youtube (https://www.youtube.com/watch?v=WCKmsApAA2Y)
Afbeelding 18	H6	Plattegrond van Grevelingenstad	<i>Plan 2000+</i> Streekarchief Voorne-Putten
Afbeelding 19	H6	Advertentie Verolme scheepswerven 1967	<i>Eilanden-Nieuws</i> , 05-09-1967
Afbeelding 20	H6	Plattegrond van Grevelingenstad (detail)	<i>Plan 2000+</i> Streekarchief Voorne-Putten

